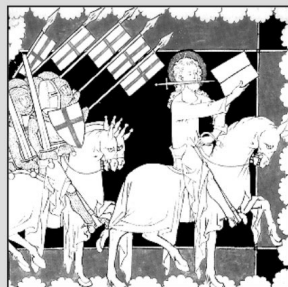
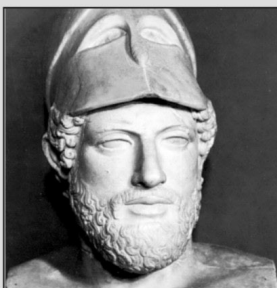
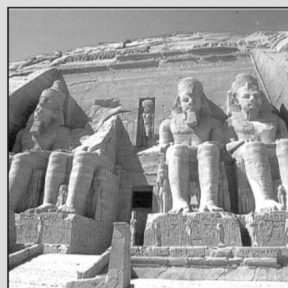

KLIÓ 2024/4

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Egy román kém Párizsban
Reagan, aki meg-
változtatta a világot
Szegénynek lenni
az ókori Rómában

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, elnök,
Györkös Attila habil akadémiai docens, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil egyetemi docens, DE, *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, intézetvezető. DE
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia
és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelmi Intézete támogatásával.

A washingtoni Library of Congress felvette gyűjtőkörébe a folyóiratot.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

(1992/1-től a 2021/3. számig)

e-mail címek: fodormne88@gmail.com

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

E számunk szerzői

Egész Tamás PhD-hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola,
igazgatóhelyettes, Soproni Széchenyi István Gimnázium
Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Géczy Róbert PhD, geográfus, docens WJLF
Gyarmati Enikő PhD történész, EKE
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE
Moór Vivien történelem szakos egyetemi hallgató, ELTE BDPK, Szombathely
Peterecz Zoltán PhD, egyetemi docens, EKE
Reszler Gábor PhD, ny. főiskolai tanár, NyE
Szekeres Csilla PhD. habil. egyetemi docens, DE Történelmi Intézet
Takács Levente PhD. habil. egyetemi docens, DE Történelmi Intézet

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BDPK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Berzsényi Dániel Pedagógusképző Központ; NYE: Nyíregyházi Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola, PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; WJLF: Wesley János Lelkész-képző Főiskola

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2024/4.

TARTALOM

Ókor

- Karl-Wilhelm Weber: Szegénynek lenni az ókori Rómában.
(*Szekeres Csilla*) 3
- Ronald T. Ridley: Camillus, a sorstól rendelt vezér (*Takács Levente*) 10

Nemzetközi kapcsolatok

- Kees Boterbloem: Oroszország és a Holland Köztársaság,
1566–1725 – Egy elfelejtett barátság
(*Fodor Mihályné – Reszler Gábor*) 19
- Philip Zelikow: Egy kevésbé bejárt út: Titkos küzdelem
a háború befejezése érdekében, 1916–1917
(*Peterecz Zoltán*) 45
- Georg Kreis: Nézetek Svájc koloniális múltjáról (*Gyarmati Enikő*) 52

Legújabb kori történelem

- Beáta Márkus – Ferenc Eiler: Emlékezet, hagyomány, örökség
– a magyarországi németek perspektívájából (*Egész Tamás*) 60
- Florian Banu: Párizsi emberünk (*Géczi Róbert*) 68
- Michael Gehler – Ibolya Murber: De mi történik a szomszédban?
A Népköztársaságtól a népfelkelésig Magyarországon,
osztrák szemmel (*Moór Vivien*) 83
- Genaro Sanguiliano: Reagan volt, hogy is volt. Az elnök,
aki megváltoztatta az amerikai politikát (*Madarász Imre*) 90

ÓKOR

Szegénynek lenni Rómában. Hogyan éltek a kisemberek az antikvitás legnagyobb városában?

Róma ma is impozáns látványt nyújtó antik romjai meggyőző tanúbizonyságai annak, hogy a város az ókorban nem csupán méreteivel – a Kr. u. I. században mintegy egymillióra becsülük a lakosságát –, hanem egy világbirodalom központjához illő, pompás épületeivel is ámulatba ejtette az odalátogatókat. Ám, mint minden nagyváros, úgy Róma esetében is ez csupán a valóság egyik fele, mert a lenyűgöző szépség és gazdagság mellett ott volt a másik véglet: a nyomor, az ínség, a végtelen kiszolgáltatottság nemegy formája. A neves ókortudós, *Karl-Wilhelm Weeber*, számos, a római életet különféle aspektusokból vizsgáló monográfia és tanulmány szerzője legújabb könyvében az antik Rómának ezt a sötétebb oldalát mutatja be. Erről többnyire kevés szó esik a rómaiakkal foglalkozó munkákban, aminek nem az érdeklődés, hanem a források hiánya az oka. Ahogyan a régészeti leletek – kevés kivétellel – a felső társadalmi rétegekhez köthetőek, akként az irodalmi forrásokban is szinte kizárólag a lakosság mintegy 10–15 százalékát kitevő elit jelenik meg: az ő mindennapjaik, karrierjük, életútjuk – igaz, ismereteink e tekintetben is rendkívül korlátozottak. A többiekről, akik az előbbieket életmódját lehetővé tették, és akik a fényűző épületeket felépítették, még kevesebb szó esik. A rabszolgákról (a lakosság kb. 30 százaléka) viszonylag több, de kizárólag az uraik szemszögéből. A közép- és alsó rétegekhez

tartozó szabadokat, felszabadítottakat alig-alig említik, vagyis a lakosság túlnyomó többsége anélkül élte le az életét, hogy létezéséről tudomást vettek volna azok, akik a jólétüket nekik köszönhatték. Következésképpen az egyetlen, amire a mai kor embere velük kapcsolatban asszociál, az a „*panem et circenses*” („kenyeret és cirkuszt”) nem éppen hízelgő szlogenje, amely éppoly igaztalan, mint amennyire távol áll a történeti valóságtól: egy kontextusából kiszakított és a modern interpretátorok által általánosított idézet, „fake news” forrása. Ahogyan azt Weeber a könyvében bemutatja, a római szegények nem adományokból, hanem kemény munkával igyekeztek fenntartani magukat és a gyermekeiket, mindennapos küzdelmet folytatva az életben maradásért. A szerző némiképp „igazságot szeretne szolgáltatni” Róma szegényeinek azzal, hogy – amennyire a források engedik – megkísérli ábrázolni az életkörülményeiket, bemutatni a munkájukat és azt, amivel a kevés szabadidejüket töltötték, visszarántva őket abból a teljes elfeledettségből, amibe a róluk tudomást nem vevő elit taszította őket. Művét, amelyben kizárólag a Kr. u. I–II. századi Rómával foglalkozik, nem a hagyományos kultúrtörténetek alternatívájának szánta – hangsúlyozza – hanem csupán azok kiegészítésének, helyenként korrekciójának.

Az első fejezetekben tisztázza, hogy pontosan mint ért azon, hogy „szegény”, milyen kritériumok alapján, kiket lehet ebbe a kategóriába sorolni, majd vázolja azokat a politikai és társadalmi viszonyokat, amelyek a vizsgált időszakban meghatározták a római lakosság túlnyomó részét kitevő, a létminimum környékén, napról napra élő, vagyis semmiféle tartalékkal nem rendelkező szegények életkörülményeit. Mindeközben rámutat számos olyan, széles körben elterjedt klisé megalapozatlanságára, mint amilyen például a szatíraíró Juvenalis fent említett „*panem-et-circenses*”-diagnózisa a római népről. En-

nek során megvizsgálja az állami gabonaosztás rendszerének (*frumentatio*) a kialakulását, ami a közhiedelemmel ellenétben nem szociális juttatás volt: alapja nem a rászorultság – még ha sok szegény is profitált belőle –, hanem a római polgárjogi státusz, vagyis a nők, a rabszolgák, a nem római polgárok és valószínűleg a felszabadítottak is ki voltak zárva belőle. Ami pedig a mennyiségét illeti: a jogosultságot élvező római polgárnak (nem mindegyiküknek!) havonta járó juttatás messze nem nyújtott elegendő táplálékot, nem beszélve a családtagjairól, feleségéről, gyermekeiről, és a megélhetés egyéb költségeiről. Az egyetlen, amit a *senatus*, illetve a császárok a legnagyobb ínséget szenvedőknek is korlátozás nélkül biztosítottak – és aminek a jelentőségét aligha lehet túlbecsülni –, az a friss forrásvíz, amiből a Városba futó vízvezetékeknek köszönhetően minden egyes lakosnak mintegy napi 600 liter jutott.

A „*panem et circenses*” hamis, kártékony tézisére a szerző két fejezetben is visszatér, elsőként a (nem létező) szociális juttatások összefüggésében vizsgálva meg, majd másodszor a szabadidő eltöltésére vonatkozó forrásokat elemezve. Mítosznak, rossz történelmi legendának minősíti, és részletesen cáfolja azt a közkeletű képet, miszerint a Rómában élő köznép naplopóként, munkátlanul folyton csak a különféle látványosságokon töltötte volna az idejét. Hiába volt ingyenes a belépés a gladiátorviadalokra, színelőadásokra vagy kocsiversenyekre – amelyek a sok ünnepnap ellenére sem voltak mindennaposak –, a lakosság túlnyomó része nem, vagy csak nagyon ritka esetben engedhetett meg magának egy egész napos bevételkiesést. Nem beszélve arról a fizikai képtelenségről, hogy az egymillió lakosság többségét alkotó szegények hogyan férhettek volna be a korlátozott befogadóképességű létesítményekbe (circusba, amphitheatrumba, színházba). Hasonló felülvizsgálatra szorul Weeber szerint az az ugyancsak általános elképzelés, misze-

rint a rómaiak a nap jelentős részében a közfürdők nyújtotta szolgáltatásokat élvezték. Bár a császári thermákba a belépés ugyancsak ingyenes volt, és a rabszolgákat is beleértve mindenki előtt nyitva álltak, hatalmas méreteik ellenére naponta legfeljebb a lakosság 2–3 százaléka vehette őket igénybe. Az az irodalmi forrásokban megjelenő napirend, hogy tudniillik a nap közepe táján véget ér a munka, majd következik néhány, valamely közfürdőben eltöltött óra, csupán a felső társadalmi rétegre vonatkozik. Marad tehát a látványosságokhoz hasonló végkövetkeztetés: a szegények legfeljebb évi néhány alkalommal részesülhettek abban a fényűzésben és kényelemben, amit egy császárkori fürdőkomplexum nyújtott. A szabadidő eltöltésének és a társasági életnek hétköznapi helyszínei számukra a különféle szerény vendéglátóhelyek és persze az utcák, középületek, közterek voltak, ami a külön fejezetben vizsgált lakhatási körülményeikből is következett. Jóllehet ebben a tekintetben is a legtöbb információval a gazdagok házaira (a mi fogalmaink szerint sok esetben inkább palotáira) és villáira vonatkozóan rendelkezünk, valamelyes képet a tömegeknek szállást nyújtó bérházakról (*insulae*) is alkothatunk. Ezek a többemeletes tömbök – amelyek némelyike silány minőségben épült, omlás- és tűzveszélyes volt – ugyan eltérő méretű és színvonalú lakásokat kínáltak a bérlőknek, azok túlnyomó része csupán egyetlen kisméretű helyiség bérleti díját tudta kifizetni. Ezekben nem volt főzési, fűtési, tisztálkodási lehetőség, így leginkább csak éjszakai menedékként szolgáltak. Mindenesetre irigylésre méltó állapot ahhoz képest, amit a tető alatti kamrákban élők voltak kénytelenek elviselni.

Nem vág egybe a forrásokkal az a leegyszerűsítő kép sem, hogy az ókori Rómában a legrosszabb viszonyok között a rabszolgák éltek volna. A rabszolgaság, mint jogi státusz kétségkívül a teljes kiszolgáltatottsággal járt együtt, ám alapvetően

a tulajdonostól függött, hogy mennyire élt vissza a dolognak, tárgynak tekintett rabszolga fölött gyakorolt hatalmával. Életkörülményeit tekintve a rabszolgák tömege a legkevésbé sem volt homogén, és mivel a rabszolgatartóknak elemi szükségleteikről (szállásról, minimális élelemről, ruházatról) kötelességük volt gondoskodni, a társadalom legalján élő nincstelenekéénél ebben a tekintetben jobb volt a helyzetük. Ezt az utóbbi, népes csoportot jelentős számban nők alkották, akik a gyermekekkel együtt a legvédtelenebbek és legkiszolgáltatottabbak közé tartoztak az ókori Rómában. Bár munkájuk nélkülözhetetlen volt a társadalom és a gazdaság működéséhez, az szinte láthatatlan a forrásainkban, mint ahogyan megbecsültség és elismerés sem járt érte. Kiszolgáltatottságuk függő helyzetükből fakadt: a családfenntartó halála után, mivel a munkalehetőségeik különösen korlátozottak voltak, nem maradt más számukra, mint a prostitúció. A könyv egyik legszomorúbb fejezete a morálisan ugyan elítélt, ám teljességgel legális, a császárok által megadóztatott prostitúció általános jelenlétéről szól, azokról a nőkről, akiket vagy a rabszolga státuszuk, vagy a nyomor kényszerített olyan helyzetbe, amelyből nem volt menekvés. A vígjátékokból ismerős történet az örömlányról, akiről kiderül, hogy eredetileg szabad születésű, így visszanyeri eredeti státuszát, leginkább a mesék vágyott világába tartozik.

Weeber láttatja olvasójával azokat is, akikkel a Róma mindennapjaival foglalkozó munkák nem, vagy csupán érintőlegesen foglalkoznak. Miközben átfogó képet nyújt a munka világáról, a szegények ruházatáról, táplálkozásáról, lakásviszonyairól, szabadidejéről, a hatalomhoz való viszonyáról, temetkezési szokásaikról, nem feledkezik meg azokról sem, akik ugyanolyan nyomtalanul tűntek el az élők közül, mint ahogyan a létezésük is jobbára észrevétlen maradt. Mivel az ókori Rómában semmiféle szociális védőháló nem létezett, a

munkaképtelen nőkre, férfiakra, árván maradt gyermekekre a hajléktalanság és a kolduslét várt. Számukat források híján megbecsülni sem lehet. Öregség, betegség, testi fogyatékoság a tehetősek körében aligha keltett szájalmat – a könyörületeség nem tartozott az elit morális értékei közé –, így azoknak a szegényeknek a jóindulatára voltak utalva, akik maguk is a nincstelenség határán egyensúlyoztak. Ők azok, akik bolthajtásokban, oszlopcsarnokokban, de leginkább a Tiberis hídjai alatt húzták meg magukat, míg életüket fel nem örölte a nélkülözés, a sok betegség, az időjárás viszontagságai. Nekik a végtisztesség sem járt ki: becslések szerint a császárkori Rómában évente egy–kétezer ember halt meg úgy, hogy miután holttestük napokig hevert az utcán, végül a városfalakon kívüli kis gödrökbe (*puticuli*) hajították.

Az utolsó fejezet bemutatja, hogy hogyan tekintett a felső társadalmi réteg a kisemberekre, a szegényekre. A gazdasági és politikai hatalmat birtokló elit szemében a szegénység szégyenletes, tisztességtelen, majdhogynem a „jellemtelenség” kifejeződése, mely közel áll a bűnöző életmódhoz. A kétkezi munka megvetendő, a nélkülözők a „város szennye”, felelőtlen, mindenre kapható emberek, hiszen nincstelenség lévén nincs mit veszíteniük. A kisemberek az irodalmi művekben a gúnyolódás céltáblái, az előkelők velük szembeni arroganciája mondhatni kivétel nélküli. Az ő álláspontjukat örökíti meg a könyv utolsó mondata, egy pompeji falfirka: *abomino paupero(s)*, azaz „utálom a szegényeket”.

Weeber teljes mértékben megvalósítja a bevezetőben kitűzött célját: számos alaplűnek számító tudományos munkában is megjelenő hamis vélekedésre mutat rá azzal, hogy szembeesíti azokat a források körültekintő, elfogulatlan vizsgálatán alapuló elemzéseivel. Vitathatatlan tudományos értéke mellett művének másik nagy erénye olvasmányos, élvezetes stílusa,

így biztosra vehető, hogy a szakemberek mellett sűrűn forgatja majd minden, az ókori Róma története iránt érdeklődő olvasó.

Karl-Wilhelm Weber: *Arm in Rom. Wie die kleinen Leute in der größten Stadt der Antike lebten* [Szegények Rómában. Hogyan éltek a kisemberek az ókor legnagyobb városában]. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2023. 223 o. ISBN 978-3-8062-4513-4

Szekeres Csilla

Camillus tanulmányok II.

A Klió lapjain már több ismertetés jelent meg arról a témáról, illetve eseménysorról, amely *Ronald T. Ridley* ausztrál professzor könyvének is tárgya.¹ A *Marcus Furius Camillus, fatalis dux* címet viselő könyv a korai római történelem kiemelkedő alakjáról szól, akiről több mint száz évvel ezelőtt a kiváló német filológus, *Otto Hirschfeld* megállapította, hogy monda és történelem fordulópontján áll. A Kr. e. IV. századi római hadvezér, aki dictatorként és consuli jogkörrel felruházott katonai tribunusként tizenegyszer állt a római állam élén (53. lap), a római történeti hagyományban olyan hiteles eseményekhez kapcsolódik, mint a szomszédos etruszk városállam, Veii elfoglalása, illetőleg az ezt néhány évvel később követő gall támadás. Mégis a róla szóló elbeszélések olyan elemeket, motívumokat tartalmaznak, amelyek hitelessége méltán keltette fel a kutatók kételyeit.

Ridley munkássága nem csupán a Camillus alakját és korát legrészletesebben megörökítő Livius művére terjed ki, hanem intenzíven foglalkozott a római múlt XVII–XIX. századi feldolgozásával is, ami mind a recepció- mind a tudománytörténet körébe beletartozik. Ez a fajta érdeklődése lépten-nyomon tetten érhető a Camillus-monográfiában, ugyanis az egyes fejezetekben a kutatástörténeti előzményeket visszaviszi egészen

¹ Havas László: *Egy történelmi esemény mitológikus megjelenítése: hogyan foglalták el a gallok Kr. e. 309-ben vagy 387-ben Rómát*. Klió 19/4 (2010) 64–72.
Takács Levente: *Camillus tanulmányok*. Klió 30/1 (2021) 3–11.

a reneszánsz kori történetírókig/történészekig, ami egyáltalán nem szokványos a szakirodalomban. A korábbi irodalom felhasználásban még egy érdekes adalékra bukkanhat a figyelmes olvasó a 127. lapon. A gall támadásról szóló fejezet első lábjegyzetében kirekeszti a felhasznált és idézett szakirodalomból *Fritz Schachermeyr* (1895–1987) osztrák tudós innsbrucki évei alatt írt 1929-es tanulmányát (*Die Gallische Katastrophe*) azzal, hogy az illető támogatta a náci faji elméleteket („*In crimes against humanity there is no relative morality.*”). A lábjegyzet vélhetően érdekes adalék lesz a *cancel culture* jövőbeni kutatói számára még akkor is, ha a kirekesztés általános indokolásával alighanem mindenki egyetért. Történészként azért elvárhatnók Ridley-től egy az időbeliségre is kiterjedő magyarázatot, ugyanis az osztrák történész tanulmánya 1929-ben, vagyis több évvel a nemzetiszocialista hatalomátvétel előtt keletkezett.² A markáns véleményalkotás egyébként összességében jellemző Ridley e munkájára.³

A könyv olvastán azonban más jellegzetességek is felfedezhetők. A forrásokat bemutató és az összegző rész mellett a könyv hat fejezetből áll, amelyek felépítése meglehetősen egységes. Először bemutatja a fejezet tárgyául választott történet, eseménysort a források alapján, miközben felhívja a figyelmet az ellentmondásokra, kihagyásokra stb. Ezt követően a szakirodalom szemlézése következik. Néhány rövid mondatban foglalja össze az egyes monográfiák vagy tanulmányok odavágó adatait, következtetéseit – mint láttuk, olykor akár 300 évre visszamenően –, s olykor ezekre is kritikusan reflektál. Amennyiben az

² Schachermeyr, aki 1952-től a bécsi egyetem professzora, a háború utáni évtizedekben több német és osztrák elismerésben részesült. 1984-ben posztumusz önéletrása is megjelent. A historiográfiai kutatás figyelmét is felkeltette Schachermeyr karrierje a nemzetiszocialista uralom alatt és után.

³ Az 51. lapon például a posztmodernizmust infantilis teóriának bélyegzi, mivel – nagymértékben egyszerűsítve gondolatait – az teljesen ellentmond a mindennapi élettapasztalatnak.

adott fejezetet kisebb egységekre bontja, azokban is ugyanezt a sémát követi. Az olvasó azonban joggal várna el valamit a sok analízis és kritika után: saját vélemény formába öntését. Ridley azonban sokszor óvakodik ettől, legfeljebb néhány összefoglaló mondatot illeszt egyes fejezetek végére. A szerző véleményét így többnyire a sorok között keresve kell az olvasónak összeraknia. Ezt tekinthetjük talán a könyv legnagyobb hiányosságának akkor, ha figyelmen kívül hagyjuk a mű alcímét: *a documentary study*. Mégis – mivel Camillus-monográfiák ritkán születnek –, Ridley kimondott véleménye egyes kérdésekben talán jobban előre vinné a tudományos diskurzust.

A fejezetek részletes ismertetése nem lehet a mostani rövid bemutató feladata, de sorra véve őket, a legfontosabbnak tűnő elemekre ki lehet térni anélkül, hogy a könyv áttanulmányozása okafogyottá válnék.

A forrásokot szemlélő első részből érdemes néhány megállapítást kiemelni, amelyek szemléltethetik a kutatás nehézségeit. A Kr. e. IV. századi eseményekről tudósítva Polübiosz egyáltalán nem tesz említést Camillusról. Arisztotelész pedig, aki szintén ír a gall támadásról és Róma elfoglalásáról, a város megmentőjét Luciusnak nevezi. Vagyis a legkorábbi fennmaradt beszámolók mit sem tudnak Camillusról. Ennek ellenére kiterjedt hagyomány áll rendelkezésünkre, amelyet Ridley a legrészletesebbnek számító Livius és Plutarkhosz mellett egészen a XII. századi bizánci krónikásokig ismertet. Jóllehet a könyv későbbi részében rendre említi e késői szerzőket is, mégis határvonalat húz az V. századi írónál, megállapítva, hogy nem kell minden forrást „klasszikusnak” tekinteni csak azért, mert görögül vagy latinul írták. Fontos hozzáadott értéke a fejezetnek, hogy bevonja a vizsgálatokba a feliratokat, amelyek ugyan csak közvetett formában maradtak ránk, de a hagyomány formálódásának legkorábbi fázisáig nyúlnak vissza.

A következő alfejezet egy módszertani szempontrendszer ismertetéséből áll, aminek végig olvasása a Camillus iránt távolról (sem) érdeklődők számára is érdekes lehet. Talán nem haladja meg egy ismertetés terjedelmét és funkcióját, ha felsorolás-szerűen, egy-egy tételmondatra korlátozva és a részletes kifejtésért a könyvhöz utalva az olvasót bemutatjuk Ridley módszertani elveit.

1) A régebbi forrás nem feltétlenül megbízhatóbb.

2) A ránk maradt forrásanyag csak töredéke, kis hányada az egykor keletkezett szövegeknek.

3) Minél több (történet)variánssal rendelkezünk, annál valószínűbb, hogy az igazi történet (*true story*) köztük van. Az egyszerű, egyértelmű történet inkább tekinthető kitalálásnak, ugyanis a variánsok kitalálásához invenció, tehetség kell.

4) Figyelembe kell venni a római nemzetségek hagyományait, de ezek aligha megbízható források.

5) A szövegekritikában használt *lectio difficilior* elvének mintájára alkalmazható a nehezebben érthető hagyomány elve.

6) A rómaiak dicsőségére árnyékot vető elemek vélhetően hitelesek.

7) A vereségeket és a rómaiak számára szégyenletes eseményeket illetően a római történetírás kompenzációs mechanizmust működtetett.

8) Nem kell szükségszerűen tagadni egy esemény hitelességét csak azért, mert fantasztikus elemek társulnak hozzá.

9) A kettőzések értékelésénél szem előtt kell tartani, hogy mindkét esemény lehet hiteles.

10) Egy új variáns kitalálásának oka van.

11) Problémás az elv, miszerint a hozzátoldások lenyesegetésével eljuthatunk a valódi, hiteles maghoz, ugyanis nem határozható meg pontosan, hol kell megállni a lenyesegetéssel.

12) A legegyszerűbb és minden releváns adatot tartalmazó magyarázat a legjobb.

13) A csodákat nem lehet a természeti törvények mentén értelmezni.

14) Nem igaz, hogy a legfrissebb szakirodalmi közlemény adja a legjobb magyarázatot.

15) Az ókorkutatás a reneszánszsal kezdődött, amikor megjelentek az első tkp. tudományos reflexiók a görög és római világra. Ezeket sem szabad kirekeszteni pusztán azért, mert régiek.

Ezt követi a második fejezet, ami a Veii ostroma előtti információkat taglalja. A hivatalviselések közül a leginkább meglepő a Kr.e. 403-as censorság, ami Camillus első feljegyzett hivatala. A censori tisztséget később általában politikai karrierjük csúcspontján álló előkelők töltötték be számos hivatal után. Emiatt több kutató nem tartja hitelesnek Camillus censorságát. Ráadásul – érvelnek – Camillus korábban semmit sem mutatott fel (leszámítva egy jóval korábbi csatateri hőstettet), így a semmiből került elő. Ridley két ellenérvvel szolgál, amiből az első jól rávilágít módszereire. 1) Vajon a többi korabeli szereplő nem a semmiből kerül elő? – teszi fel a kérdést, ami jószerivel igaz, de perdöntő érvként aligha használható. 2) A censori tisztség meglehetősen új volt még, így nem kristályosodott ki helye a hivatalviselés rendjében. A fejezet többi részében Ridley azt próbálja bizonyítani, hogy egyrészt Camillus tisztségei Kr.e. 396-ot megelőzőn tkp. hitelesnek tekinthetők, valamint ezek, különösen a Kr. e. 401-es hadvezéri ténykedése, kellően megalapozták azt, hogy Veii ostromát irányítsa.

Az ostromot és az etruszk város bevételeit tárgyaló fejezet (71–102. lapok) bemutatása egy szűkre szabott ismertetés keretei között szinte lehetetlen, ugyanis a korai római történelem egyik legtöbbet tárgyalt eseményéről van szó, amelyet vallás-

történeti (Iuno *evocatio*ja), csodás (Albai tó kiáradása) és irodalmi-mitikus (párhuzamok a trójai háborúval) szálak szönek át. Ridley megpróbálja felfejteni a hiteles mozzanatokot, de közben többször használ olyan elemeket igazolásul, amelyek inkább a római történelmi hagyomány irodalmi meghatározottságaiból fakadnak. Pl. a 92. és 95. lapokon római szereplők – fiktív – beszédeit használja Veii jellegzetességeinek (erődítések, gazdagság) igazolására. Mindenesetre elmondható, hogy végig vezeti az olvasót az összes problémás elemén az ostrom leírásainak.⁴

A következő fejezetben Veii elfoglalásától a száműzetésig terjedő néhány évnyi időszakot tekinti át. Ebben néhány kiemelkedő eseményről formál véleményt: Falerii elfoglalását például elvitatja Camillustól, s ezzel összefüggésben a tanító esetét dublettnek tartja. Tárgyalja a fejezet Camillus diadalmenetét, aminek inkább az utóélete vagy utóhatása a jelentős (Caesar és Augustus diadalmenetei). A fejezet fő részét azonban Camillus perbe vonása és száműzetése alkotja. Ridley a források közléseiből arra következtetésre jut, hogy a méltóságán esett csorba készítette Camillust az „önkéntes” száműzetésre. A váddal kapcsolatban felhívja a figyelmet az idősebb Pliniusnál szereplő adatra, miszerint bronz ajtók eltulajdonítása képezte az alapot az eljárásra. Ezzel kapcsolatban azt írja, hogy túl konkrétnek tűnik ahhoz, hogy kitaláltnak tartsuk. Hitelesnek fogadja el a vádat, merthogy emberi tulajdonságon alapul, valamint Camillus távozását Rómából. Nem tisztázza viszont az abból fakadó ellentmondást, hogy éppen ezzel lesz magyarázható a galloktól elszenvedett vereség, valamint a város felszabadítása. A narratívában szereplő három elemből (Camillus távozása, vereség, felszabadulás) csak a középső igazolható és tartható történe-

⁴ Ridley figyelmét ugyan elkerülte, de további információkért l. Hantos, Th.: *Rom und Veii – Eine Rivalität und ihre Konsequenzen*. ACD 33 (1997) 127–148.

tileg hitelesnek, a másik kettőnél könnyen elképzelhető, hogy egy rómaiakra nézve kedvező scenárió megalkotásából erednek. Ezt a lehetőséget Ridley nem tisztázza megnyugtatóan a fejezet lapjain.

A kötet legterjedelmesebb fejezete (127–164. lapok) Róma gall elfoglalásáról szól, amely a különböző kronológiai rendszerek és számítások miatt vagy Kr. e. 390-ben vagy 387-ben következett be. A történetíróknál és más ókori szerzőknél szereplő hagyományt a modern tudományos kritika már ízekre szedte, ami azonban nem volt ókori előzmények nélkül. A forrásokban szereplő ellentmondások adtak lehetőséget arra, hogy olyan kép alakuljon ki, mintha már maguk a rómaiak sem hittek volna teljes mértékben a történet elemeinek java részében. Úgy tűnik, hogy Camillus megmentői szerepe egy kései fejlemény a hagyomány alakulásában, s csak a vereség, a város elfoglalása, valamilyen hosszúságú megszállása és valamilyen mértékű pusztulása, valamint a gallok zsákmánnyal/váltságdíjjal együtt történő távozása tarthat számot hitelességre – mindez Camillus nélkül.

A gall támadás utáni időszakból az első fejezet a Kr. e. 380-as éveket mutatja be. Az események értelmezésében kulcsfontosságú – Ridley szerint – a pusztítás mértékének meghatározása. Az írásos – és persze jóval későbbi – források ellentmondásos képet adnak, igaz, mindegyik beszél pusztításról. A régészeti leletek sem egyértelműek, általános vagy nagymértékű pusztítást azonban egyelőre nem igazolnak. Ezután foglalkozik a serviusi falak építésének kérdésével, amelyeket a konszenzusnak megfelelően a gall támadás utánra keltez. Joggal vitatja el Camillustól a *manipulus* harcrend bevezetését, de nem ad magyarázatot arra, vajon miért kötötték ezt egyes antik és modern szerzők Camillus nevéhez.⁵ Ebben a fejezetben kap helyet

⁵ Egy lehetséges magyarázathoz l. Takács Levente: *M. Furius Camillus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008–89.

a Veii-be költözés megakadályozása és a Manlius Capitolinus-féle „lázadás” (Kr. e. 384) elemzése.

Az utolsó évek címet viselő fejezet azzal a megfigyeléssel indít, hogy Camillus Kr. e. 380-369 között politikailag inaktív volt, s csak a Licinius–Sextius-féle törvényjavaslatok körüli vitákban bukkan fel újra. A történeti hagyomány szerint a patriciusok a törvények elfogadását akarták megakadályozni, s Camillus is így lépett fel, de tevékenysége kudarcba fulladt. Kénytelen volt lemondani. A történetírók szerint ezt a néptribunusok fenyegetésétől félve tette, miközben Ridley mellett érvel, hogy inkább a senatus/patriciusok mondathatta le, hogy egy hatékonyabb képviselőt állítson a helyébe. A törvények mégis életbe léptek, részben Camillus közreműködésének is köszönhetően, amit Ridley tulajdonképpen elképzelhetőnek, magyarázhatónak tart. A fejezet utolsó két lapja Camillus halálának időpontját taglalja. A Kr.e. 365-ös járvány kézenfekvő időpontnak tűnt arra, hogy a karrierje alapján már kb. 80 éves Camillus halála bekövetkezzék, valójában azonban erre nincs biztos adatunk.

A kötetet egy 26 lapos konklúzió zárja, ami részben magyarázza, miért nem fejt ki részletesen saját nézetét Ridley az egyes fejezetekben. A Camillusszal kapcsolatos történetelemek arra szolgáltak, hogy vagy kitöltötték a meglehetősen sovány hagyományt, vagy visszamenőleges precedenst teremtettek a későbbi politikai szereplőknek. Camillust nagyon sok kutató hozta kapcsolatba Romulustól Scipión át Sulláig és Augustusig. Utóbbi esetében Ridley inkább azok nézete felé hajlik, akik ezt a kapcsolódást nem vélik túl erősnek. A történeti hagyományból fenntartható elemek megtalálásában abból indul ki, hogy a narratíva hiteles események köré szerveződik. A modern tudomány viszont inkább elvetette a hitelességet, általában kései kitalációnak bélyegezve Camillus tetteit. Eközben java-

részt irodalomkritikai módszereket használtak. Ez odáig ment, hogy tulajdonképpen Camillus létezését is megkérdőjelezték. Ridley megjegyzése szerint ez csak a fennmaradt forrásokra támaszkodó kép, ezek azonban olyan ókori szerzők művei, akik hozzáfértek a korábbi, teljes történeti-irodalmi hagyományhoz. Camillus karrierjében a szokatlan indulás, a szünetek és a hosszú időtartam jelentették a kutatás sarokpontjait. Az ezzel kapcsolatosan kevésbé elutasító modern szerzők valamiféle hiteles magot (*solid kernel*) próbáltak kihámozni. Ridley Camillus tisztségeinek bizonytalanságait azzal magyarázza, hogy a korszakban sok minden, így a hivatalviselés rendje is bizonytalan. Katonai sikereit illetően is kétségbe vonja a szkeptikus hagyományt, amely Camillus veretlenségét használja a hitelesség ellenérveként: van jó néhány olyan hadvezér Nagy Sándortól Marlborough hercegén át Paul von Lettow Vorbeck tábornokig, akik nem szenvedtek vereséget. Ugyanígy áttekinti Camillus politikai szereplését és a valláshoz való kapcsolódását, majd megállapítja, hogy végeredményében a hagyományos narratíva jelentős része fenntartható, magyarázható.

A könyvben néhány illusztráció és térképvázlat segíti az olvasót. Ronald T. Ridley munkája – az olvasásába befektetendő erőfeszítések ellenére – még hosszú évekig hivatkozási pontja marad a Camillus-kutatásnak alapossága és széleskörű anyagkezelése miatt. Éles szemű megfigyelései és az általa felvetett szempontok további gondolkodásra serkentik az olvasót.

Ronald T. Ridley: *Marcus Furius Camillus, fatalis dux. A Documentary Study*. [Marcus Furius Camillus, a sorstól rendelt vezér. Forráselemzés.] Göttingen, Verlag Antike, 2024. 257 lap. (Studien zur Alten Geschichte 37.)

Takács Levente

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Egy elfelejtett barátság. Oroszország és a Holland Köztársaság 1566 és 1725 között

A szerző, *Kees Boterbloem* számos könyvet írt Oroszország, a Szovjetunió és Németalföld történetéről. A Dél-Floridai Tampai Egyetem professzora, aki 2008 és 2018 között főszerkesztője volt a *The Historian* című folyóiratnak. Az ismertett könyv anyagának egy részét *Jordan Kurland* professzor, számos amerikai egyetem előadója gyűjtötte, de már könyvbe rendezését nem tudta elvégezni 2016-ban bekövetkezett halála miatt. A kézirat végső formáját és sok részlettel való kiegészítését *Kees Boterbloem* professzornak köszönhetjük.

1548-ban, amikor V. Károly a Szent Római Birodalom császára meghatározta Burgundia határait, és a 17 németalföldi tartományt a spanyol kormányzás alá rendelte, még aligha lehetett közös németalföldi identitásról beszélni. Európa észak-nyugati szélein az észak-német, flamand, azaz holland nyelvjárás valamelyikét beszélték, délen a vallonok a franciát használták. És bár Habsburg I. Miksa és V. Károly megpróbáltak földrajzilag összefüggő államalakulatot létrehozni, Liège érseksége kimaradt a burgundi birodalomból. Egyesítő erő volt a katolicizmus, amelyet 1550 előtt nem bontott meg más vallás. A 17 tartomány földrajzi és gazdasági vonásokban is osztozott: városias jellegű volt, nagyszámú kézművessel, sűrű úthálózattal, tengeri kikötőkkel és sokféle mezőgazdasági, halászati termékkel. Jelentős volt a lakosság iskolázottsága, melyre szükség volt a

manufaktúrákban és a kereskedelemben. Számos nyomda ösztönözte az olvasást a termékeivel. Ezért terjedhetett el gyorsan a kálvinizmus az 1560-as években, és talált hívekre a nemesség és a városi elit köreiben.¹ Még 1700 körül is bizonytalan lehetett a hollandok nemzeti hovatartozása, mert költöztek, azt az országot választva, amelyik jobb megélhetést kínált. A korai újkorban az emberek sokkal könnyebben megváltak az uralkodójuktól, mint a vallásuktól. Fontosabb volt számukra a közeli környezetükhöz, egy régióhoz, városhoz, vagy egy foglalkozási csoporthoz tartozásuk, mint az államuk.

Az első Oroszországba utazó németalföldiek Willem Van Rubroeck (a XIII. század közepén) és Gilbert de Lannoy (1386–1462) voltak. Rubroeck még a Mongol Birodalom fővárosába, Karakorumba is eljutott az 1250-es években. Latin nyelvű beszámolóját a XVI. században angolul is kinyomtatták, de az oroszokat csak néhány szóval említette.

Kolumbusz felfedezései, a hírek gyorsabb terjedése a nyomtatott könyvek révén egybeesett a független Moszkvai Állam megalapításával, amely magában foglalta Novgorodot és Pszkovot III. Iván nagyherceg fennhatósága alatt (1462–1505). Iván legyőzte a tatárokat, és feleségül vette a bizánci császár lányát, így egyre nőtt a nemzetközi tekintélye, és a német-alföldi kereskedők és humanisták számára Moszkva hirtelen érdekes hely lett. Hozzájárult ehhez, hogy a burgundiai ház házassági stratégiája következtében az újonnan egyesített spanyol királyság összekapcsolódott a burgundi földekkel, sőt a Habsburg területekkel. A németalföldi kereskedők előtt kitágult a világ.

A Habsburg-burgundiai unió létrejöttével megnőtt Antwerpen szerepe; amely kikötőjével az első globális gazdasági centrum lett 1550 körül, és összekötötte Amerikát Európával.

1 Barta János: Németalföld a Habsburg-hatalom korában. In: Európa az újkorban. Szerk.: Orosz István, ifj. Barta János és Angi János, Multiplex Media-Debrecen Univ. Press, 2006. 171.

Amszterdam pedig a Hanza-szövetséggel versenyzett a balti partokon a gabonaszállításban. A két város hajósai mind északra merészkedtek a norvég partok mentén, végül elérték az Északi fokot és mentek tovább kelet felé. Ebben az időben írt feljegyzéseket Oroszországról a holland humanista, Albert Pigge /A. Campense (c. 1490–1552).

Oroszország jelentősége egyre erősödött a XVI. században III. Vaszilij (1505–1533) és IV. Iván (1533–1584) uralkodása idején. Angol kereskedők érkeztek Moszkvába. Iván cárt érdekelte a keleti út, így az orosz kormány és az Angol-Moszkvai Társaság kereskedő partnerek lettek. Lehetséges, hogy a holland kereskedők már korábban is jelen voltak Oroszországban, ám a beszámolók nem említik őket. *Erik Wijnroks* szerint már két évtizeddel a XVI. század közepe után ez a kereskedelem Danzigon, Rigán át folyt Oroszországgal a Narván. Az északi orosz kikötő megnyitása az antwerpeni kereskedőknek volt köszönhető. Wijnroks szerint a történészek túlbecsülték a hollandok szállította termékek, bor, fűszerek, ékszerek, arany, kaviár mennyiségét, mert eleinte az oroszok kevés nyugati árucikket igényeltek.

Új államok Európa peremén

Míg a narvai (livóniai) háborúk az 1560–70-es években előkészítették a hollandok arhangelszki kereskedését, az 1560-as évek elején az antwerpeni holland kereskedők végigpásztázták a Kola-félszigetet, s bejárták az utat kelet felé az Észak-Dvina torkolatához. Filips Winterkoning és Simon van Salingen üzletemeltek az orosz szerzetesekkel Kolában az 1560-as években, és a brüsszeli Olivier Brunel (c. 1551–1584) valóban megalapozta a hollandok jelenlétét a Fehér-tenger partján. Brunel volt az első németalföldi, aki hosszú ideig élt Narvában, később többben követték őt orosz szolgálatba.

Hogy el tudjuk képzelni a XVI–XVII. századi holland–orosz kereskedést, az érdekek összefonódását és a családi, cári udvari kapcsolatokat, lássunk egy részletet IV. Iván idejéből. 1577-re az antwerpeni kereskedő, Jan van de Walle csatlakozott Brunelhez északi útjain. Az orosz kereskedés már kezdett „nagy üzletet” jelenteni, mert a bátyja, Jacques van de Walle és Baltasar de Moucheron, a város másik mágnása szintén üzletelt az oroszokkal 1582-ben. Jacques van de Walle rokonságban volt Joost de Vogelaerrel, a legkiemelkedőbb holland kereskedő családdal. Vogelaer lánya, Margaretha hozzáment Zacharias Glissenberch-hez, IV. Iván livóniai gárdájának parancsnokához. IV. Iván cár személyi orvosa, Johan Eylot szintén holland volt, aki a fiával együtt részt vett néhány hajóval az északon folytatott kereskedésben. Ezek a kapcsolatok nem tetszettek az angoloknak, mégis barátságban maradtak a hollandokkal, mert szükségük volt rájuk a spanyolok ellenében. Az oroszországi kereskedőknek, Dirck van Osnak és Moucheronnak (mindketten a Kelet-Indiai Társaság első beruházói) aláírása is szerepelt az Antwerpent a páрмаi hercegnek átadó dokumentumon 1585-ben, mert a város legfontosabb polgárai voltak. Az antwerpeni kereskedők hajókat béreltek az orosz kereskedés céljára; a legnagyobb hajótulajdonos Jacob Bicker volt, a hatalmas régens család tagja, aki rokonságban volt az orosz De Bitter (Gorkij) családdal.

Ebben az időben a németalföldiek lázasan keresték a jobb üzleti lehetőségeket, és Oroszország Eldorádonak tűnt. Állandó kikötőre volt szükségük. 1578-tól egyre több németalföldi hajó horgonyzott az Északi-Dvina torkolatában. A holland kereskedők 1583-ban kérték a cárt, engedélyezze, hogy be- és kirakodjanak a Mihály arkangyal kolostor mellett, ahol később felépült Arhangelszk kikötője. Moucheron nagyon meggazdagodott az észak-orosz kereskedésben. A hollandok együttmű-

ködtek, közösen képviselték az érdekeiket az orosz hatóságok előtt. Megakadályozták például, hogy az oroszok megemeljék az irhabőr árát. Jobban segítették egymást, mint őket a saját kormányuk.

Nem világos, hogyan győzték le a hollandok angol vetélytársaikat az észak-dvínai térségben. *Kord* biztos benne, hogy a cári tisztségviselők megvesztegetésének, valamint a cárnak vitt ajándékoknak szerepe volt ebben. A hollandok bizonyították, hogy jobban el tudják látni az oroszokat a kívánt árucikkkel, és több cikket tudnak megvenni tőlük, mint az angolok. A Dvínán évente tíznél is több holland hajó horgonyzott. 1600-ra a hollandok előnye már visszafordíthatatlan volt az angolokkal szemben, s ez – a szerző szerint – annak is tulajdonítható, hogy ők megtanultak oroszul. Van de Walle vagy De Moucheron vagyona meghaladta az egész Angol–Moszkvai Társaság vagyonát. A De Moucheron családnak nagy telephelye volt Arhangelszkben, a De la Dale család pedig több generáción át képviselte a holland kereskedőházakat Oroszországban. Koenraad van Klenck például remekül olvasott oroszul. Az angolok ilyen törekvéseket nem mutattak, csak ritka kivétellel.

Oroszország az 1560-as években gazdaságilag és politikailag bizonytalan korszakba lépett. Az ok részben a livóniai háború (1558–1583) volt, részben a gazdasági válság, amely Borisz Godunov cár (1598–1605) utolsó éveéhez fűződött. A nehézségeket fokozta a „kis jégkorszak”, nem volt termés, az emberek éheztek, és elkeseredett lázadásban törtek ki e „zavaros időszakban”. Érdekes, hogy a nyomorúságok ellenére a moszkvaiak vásárolták a holland cikkeket az arhangelszki kikötőben. Ennek magyarázata az lehet, hogy eladó árucikkeik (épületfa, kátrány, hamuzsír, salétrom, kender) északon voltak találhatóak, oda nem ért el a „zavaros időszak” pusztító hatása.

Vitatott, hogy az eladható „fölösleget” az oroszok nem az orosz parasztok kizsigerelésével termelték-e, mert ha igen, akkor ez a jobbágyság bevezetésével volt összefüggésben. 1649 előtt ugyanis minden parasztot földhöz kötöttek, így a földesurak és a cári kormány tagjai, akik a szolgák munkájából, és a parasztok adóiból éltek, jobban megengedhették maguknak, hogy drága nyugati cikkeket vásároljanak. Hasonló folyamat zajlott le a szomszédos Lengyelország–Litvániában is, ahol ugyanekkor terjedt el a jobbágyság. Mindenesetre különös, hogy a „zavaros időszakban” megszakítás nélkül ömlöttek a holland árucikkek Arhangelszkbe.

A kereskedelem még akkor is virágzott, amikor Antwerpen pusztulása idején (1576 és 1585) a brabanti és az orosz kereskedők északra, illetve Amszterdamba menekültek. Köztük volt Marcus de Vogelaer, Jacques van de Walle, Dirck van Os, Isaac le Maire, Jacques Barnarts, Baalthasar de Moucheron és Jan de Bitter. Ők bonyolult kereskedőhálózatot alkottak, ügynökökkel szerte Európában, kiterjedt családi üzletekkel az 1590–1600-as években, hozzájárulva Észak-Németalföld valódi gazdasági fellendüléséhez. Támogatták a Kelet-Indiai Társaság (VOC) megalapítását, a Hudson-expedíciót, Olivier van Noort földközi hajóútját, a holland gabonaszállítást Itáliába, és a kereskedelem kiterjesztését Oroszországra.

Oroszország nyugati cikkek iránti éhsége nagy volt, de nem végtelen. Csak bizonyos mennyiséget voltak képesek megvenni. Fegyverekre azonban az egész XVII. században szükségük volt a „zavaros időszak” és a svédekkel, lengyelekkel folytatott háborúk miatt. Az 1720-as években pedig a holland kereskedési volumen csökkent, a külföldi versenytársak miatt, és mert az orosz vállalkozók otthoni alapanyagokból maguk kezdtek termelni. A holland gyártási technológia és a szakemberek exportja Oroszországba tehát csak időleges jelenség volt. Míg a

„zavaros időszak” letarolta Oroszországot 1600-at követően, a holland kereskedés zavartalanul folytatódott. A holland kereskedők sikeresen ellenálltak a lengyel–litván martalócok támadásainak, amit az oroszok igen nagyra értékelték.

Az Egyesült Tartományok és a Moszkvai Állam meteoritszerű felemelkedése 1600 után a kora újkori államok erejét mutatta, bár néhányszor mindkét állam a bukás szélén állt: például amikor Moszkvát elfoglalták a lengyel–litván erők 1610-ben, illetve XIV. Lajos 1672-es Hollandia elleni hadjárata idején. A két állam azonban túlélte a válságokat, és egymást támogató kapcsolatot alakított ki. Ennek előnye a kereskedelemben az oroszoknál a kormány tagjainál jelentkezett, a hollandoknál pedig az egyéneknél.

1600 körül Európa gazdasági központja a Mediterráneumból északra került át. Először Anglia és Észak-Németalföld tört előre, majd Svédország is politikai fontosságra tett szert. Moszkva másodrangú hatalom volt Észak-Európában, de 1600 után ez megváltozott: az Egyesült Tartományok időlegesen, Oroszország pedig hosszabb időre vált jelentőssé. 1700 után Poroszország zárkózott fel melléjük. A XVIII. század első negyedére a hollandok szerepe csökkent, az oroszok pedig egyre nagyobb súllyal jelentek meg Európa színpadán. A küzdelem az előrejutásért állandó volt a kora újkorban. A hollandoknál ez talán 150 évig is tartott, az oroszok nagyhatalmi státuszukért nagy árat fizettek. Már Péter uralkodása előtt is az utolsó cseppig kizsigerelték a népüket, a jobbágyoknak, katonáknak egyaránt kötelező volt feláldozniuk magukat a birodalomért.

De Vogelaers és Van Klenck cége volt a két legjelentősebb 1680-ig. Egyedül ők alkalmaztak 50 embert az 1630-as években. Karel du Moulin (1588–c. 1655) konzorciuma számos raktáruházat üzemeltetett az Arhangelszk–Moszkva közötti út mentén. Mindkét céget egy sereg befektető támogatta, és tucatnyi ember

szolgált ki. Nagy vagyonra tettek szert a Romanov-uralom elején, pazar ajándékokkal hízelegeték be magukat a cárnál.

Ez a nepotizmus és korrupció ebben a korban nem számított erköcstelennek. A hollandok már 1600 táján eltávolodtak a középkori egyház felfogásától, miszerint a kamat uzsorának számít. A nemzetközi tranzakcióknál a vállalkozóknak nem volt semmi jogi védelme. Volt ugyan valamiféle biztosítás, de nem volt teljes körű. Minden eszközre szükség volt a profit biztosítására, és ezek között szerepelt a házasodási politika és a megvesztegetés. Igénybe vették olykor a legmagasabb pozíciójú emberek pártfogását is, például Jurriaan és Koenraad van Klenck az Orániai-Nassau család védelmét élvezte. Van Klenck cége az 1570-es évektől az 1700-as évekig működött. Az ilyen hosszú élettartam jelentős egy magántársaság esetében a kapitalizmus történetében.

A XVI–XVII. században már több leírásból tájékozódhattak Oroszországról a hollandok. Meg kell említeni Elias Herckmans (1596–1644), Danckaert és Geoteeris beszámolóit 1625 körül, azután Cornelis de Bruin alapos útlírását az 1700-as évekből, majd Nicolaas Witsen tudományos értékű írását Szibériáról. Latinul már több írás megjelent, mert ezt sokan tudták olvasni. Például 1630-ban Leydenben az Elsevier Kiadó latin beszámolója, majd Herberstein hiteles szövege, és az 1650-es években Olearius munkája látott napvilágot. A XVII. század vége felé a nemzeti nyelvek váltak általánossá. Az olvasók száma csekély volt. A legnépszerűbb könyvek is legfeljebb 500 példányban jelentek meg. A hollandok nemcsak könyvekből tájékozódtak Oroszországról, hanem saját látogatásaik tapasztalataiból is. A holland elitet sérthette Johan Willem van Kelder leírásában, hogy a farsang ritkán múlt el részeg verekedések, gyilkosságok nélkül. Persze, teszi hozzá a szerző, Van Kelder megdöbbenhetett a hollandok tivornyázásain is. Az Oroszországról szóló leírások erő-

síteni szándékoztak a holland elit felsőbbrendűségét a faragatlan barbárokkal szemben.

Az oroszok szinte az összes ismeretüket a Köztársaságról hallomásból, személyes találkozásokról szereztek. A hollandok viszont ott voltak, és kulturális nyomot hagytak Észak-Kelet-Európán. A balti partokon a holland nyelv ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a Mediterráneumban az olasz 1600 körül. Az oroszok egyébként minden nyugat-európai nyemetszinek hívták, a hollandokat pedig galantszinak. Moszkva idegenek lakta külvárosának neve nyemetszkaja szloboda volt. 1687 előtt a cáron és belső körein kívül igen kevesen tudtak valamit is ezekről a galantszokról. A Romanov udvar már tájékozottabb volt, mert olvasták a holland újságokat, amelyek rendszeresen jártak Moszkvába. Jan van Sweden megszervezte a postai összeköttetést Nyugat-Európával az 1660-as években. 1690 előtt az orosz társadalom gyanúval nézett az idegenekre, főképp az „eretnek” katolikusokra, ezért is hozták létre a szlobodákat. Az orosz asszonyok nem érintkeztek idegenekkel, azok pedig nem alkalmazhattak ortodox szolgálókat. Az elkülönítést nehéz volt megtartani: a közös pipázás a hollandoknál népszerű volt, pedig Nagy Péter ideje előtt tiltották a füstölést.

Diplomáciai kapcsolatok

1614-ben első alkalommal hivatalos orosz küldöttség érkezett Hágába. Katonai segítséget kértek az Egyesült Tartományok uralkodójától. Móric, Orange-Nassau hercege helytartó, és a Staten-Generaal által megválasztott személy volt. A hatalom ilyen megosztása teljesen érthetetlen volt a cár számára, neki és udvarának egyedül a monarchia volt elfogadható. A hollandok elutasították a fegyverkérést, de közvetítettek volna az oroszok és a svédek közti háborúban. A hollandok továbbá kereskedel-

mi privilégiumokat szerettek volna kapni orosz földre, és azt várták Moszkvától, fogja vissza Dániát, ne adóztassa meg a Szund-szoroson áthaladó holland hajókat. Dánia később kénytelen volt feladni a Szund ellenőrzését a koppenhágai szerződés értelmében. Az oroszok azt akarták, hogy az Staten-Generaal küldjön nagykövetet hozzájuk. A hollandok Isaac Massát, a kormány alacsony rangú megbízottját küldték, mert Hollandia nem volt monarchia. Isaac Massa (1587–1643) már az 1600-as évek eleje óta kereskedett Oroszországgal, és igen hosszú időt töltött ott. Leírta, amit tapasztalt a „zavaros időszakban”. 1614-ben a rendi gyűlés azzal bízta meg, hogy kereskedelmi privilégiumokat szerezzen a holland kereskedők számára Moszkvában. Emellett Massának szabad átjárást kellett kérnie a cártól Moszkván át Ázsiába két család számára, hogy utat keressenek Buharába, Iránba és Örményországba. A cár maga is támogatta e törekvéseket, de inkább az örmény–iráni kereskedőket részesítette előnyben.

Massa felajánlotta Mihály cárnak, hogy a hollandok elősegítik a békekötést Svédország és Oroszország között. Emellett azt vállalta, képviseli az orosz érdekeket Hágában, ugyanis nem volt igazán lojális a szülőhazájához. Mellesleg nem ért el kedvezményeket, ezért sem az Staten-Generaal, sem az oroszok nem kedvelték. A hollandok ismét elutasították a fegyver- és lőszerkérést, de félrenéztek, amikor a holland hajók fegyvert vittek Oroszországba. Van Brederode követsége rövid fegyverszünetet ért el az orosz–svéd háborúban a felek között, amelyet az angol John Merrick közbenjárására 1617-ben meghosszabbítottak. A holland diplomaták kitüntetését kaptak Gusztáv Adolftól, ami megerősítette az oroszok gyanúját, hogy a svédek mellett állnak. 1616 nyarán ismét Massa kapott kiküldetést Moszkvába, de elenségesen fogadták, a cár sokáig várakoztatta. Hiába ismételte meg a hollandok kéréseit, ezúttal is kevésre jutott.

Az oroszok küldöttséget menesztettek Svédországba, Dániába és Németalföldre, hogy segítségüket kérjék a Rzeczpospolita elleni harcban. A hollandok alig valamit ajánlottak fel. A holland kereskedők uralma Arhangelszkben megerősödött, és egy évszázadig tartott, amíg Szentpétervár át nem vette a legfontosabb kikötő szerepét. Massa egy tűzvész után utazott vissza Hollandiába, amely elpusztította a kikötőben felhalmozott jókora vagyonát.

Üzleti lehetőségek

A perzsa termékek, főleg a nyersselyem Oroszországon keresztüli szállítása igencsak érdekelte a hollandokat, de hiába próbálkoztak, nem kaptak engedélyt. A cárok féltékenyek voltak a szuverenitásukra, és védték a moszkvai kereskedőket. Ugyanekkor a VOC hajói vitték az iráni selymet a Köztársaságba a Perzsa-öblön, Aleppón és Szmirna-Izmiren át, valamint szárazföldi karavánutakon is. Végül az oroszok engedtek: 1667-től szállíthattak nyersselymet Moszkvába, de csak az Iránban lakó örmény kereskedők.

Az orosz kereskedők tehát makacsul elutasították, hogy idegen versenytársak részesüljenek hazai kereskedelmükből. Másrészt a cár az eretnekség terjedésétől tartva tagadta meg az idegeneknek az országban a szabad utazgatást. Harmadrészt az orosz kereskedők a cártól kapott kereskedési engedélyért cserében szolgáltatással tartoztak: begyűjtötték az adókat, és intézték a cár személyes üzleteit. Csak igen ritkán adott a cár különleges kiváltságokat, mint De Vogelaer és Van Klenck esetében. Winius, Marselis és Van Sweeden, teljesen a cár szolgálatában álltak. Marselis és Van Sweeden hivatalosan „külföldi származású cári alattvalók” lettek, fontos kiváltságokkal, de maradtak a saját vallásukban. Winius felvette az ortodox vallást, és megkapta a legmagasabb orosz kereskedői rangot.

A holland import–export kereskedés már az 1620-as évek vége előtt virágzott. Két évtizeden át évenként 20-30 megrakott holland hajó indult Arhangelszkbe. A Fehér-tengeren gabonát is szállítottak, de ennek véget vetett a háború Németalföld és a Szent Római Birodalom között 1618-tól. A hiány miatt most a hollandok próbáltak importálni gabonát Oroszországból. A gabona azonban a cári monopóliuma volt, és ő nem szívesen adta el, csupán néhány hajónyit engedett át 1625-ben. Massa is próbálkozott, de nem tudta elérni a rendszeres gabonaszállítást az oroszoktól. Erre Massa áttette a kereskedését Svédországba, de továbbra is küldte híreit a cárnak.

Massán kívül számos holland megírta a feljegyzéseit a külvilág eseményeiről a magas rangú orosz tisztségviselőknek, ez volt a *kuranty* kezdete, a fontos hírek kivonata, amit a cári részére készítettek az országba egyre nagyobb számban beérkező nyugati újságokból. Massa, Du Moulin és Van Klenck emellett a cári ügynökeiként felvásároltak számára ritka árucikkeket, és behívtak fontos szakembereket az országba. 1620-ban már voltak hollandok által működtetett manufaktúrák Oroszországban: Karel du Moulin kötélverő üzeme, kátrány-termelése, Julius Coyett üvegfúvó vállalkozása és Andries Winius tulai vas- és fegyvergyára.

Puskák és gabona. Az új kereskedelmi törvény

Az 1620-as évek végén Massa és Jurriaan van Klenck kölcsönösen megrágalmazták egymást az Staten-Generaal, illetve a cári előtt. Hasonló rosszindulatú vádaskodások előfordultak Winius és Jan van Sweeden ellen is. Ezért pártoltak át ők hárman a svédekhez, hogy elkerüljék saját honfitársaik gonoszkodásait. Közben a rendi gyűlés azon fáradozott, hogy állandóan kapjon gabonát az oroszoktól. Arhangelszk a sarki zónában feküdt, ott nem termett gabona, ezért a Fehér-tenger kikötőjéből kellett

volna szállítani, ehhez tárházakra lett volna szükség. Ehhez a gyűlés nem járult hozzá, de támogatta Tripet és Sprangert, hogy salétromot importáljanak az oroszoktól, fegyverekért cserében. Ezzel hozzájárultak a holland fegyverkivitelhez.

Az újabb holland követség, az amszterdami Albert Burgh vezetésével 1630 decemberében érkezett meg Moszkvába. Megismételték eddigi kéréseiket, de az oroszok ezúttal is nemet mondtak. A gazdasági kapcsolatok megerősítésének kísérlete elbukott. Közben a magánkereskedelem virágzott. Az elutasítások oka részben az volt, hogy az orosz elit nem akart egy olyan országgal foglalkozni, amelyiknek az élén nem monarcha áll (az oroszok megszakítottak minden diplomáciai kapcsolatot Angliával is I. Károly lefejezése miatt). Az 1648-as münsteri döntés után el kellett ismerniük a Habsburg-uralomtól független Hollandiát. Viszont a gabonán, selymen és a fegyveren kívül számos más áruval kereskedett egymással a két állam. *Wijnroks* megállapítja, hogy a kereskedés a hollandok számára jelentős hasznot hozott: felment több mint 500 000 rubelre évenként, és több mint 10 százalékra az összes holland exporton belül. Az orosz ügynököknek az 1630-as években engedték az Egyesült Tartományokban, hogy zsoldosokat toborozzanak, és fegyverszállítmányokat indítsanak Oroszországba. A legeredményesebb toborzó, Akema fegyvergyáros és -kereskedő sikeres iparos lett Oroszországban.

A „zavaros időszak” utáni évtizedben az orosz kereskedők eleinte túrték, hogy az idegenek behatoljanak a területükre, de miután helyreállt a nyugalom, a kereskedők morgolódása felerősödött. Az 1649-es törvények megállapították az orosz kereskedők jogait és kötelességeit, és korlátozták az idegenek gazdasági tevékenységét. Az intézkedések ellenére ezután is terjedt a csempészet, a megvesztegetés, a vámok elkerülése. Az 1667-es újabb törvények főleg a kincstár feltöltését céloz-

ták azzal, hogy a külföldi kereskedők adóit, behozatali vámjait kétszeresére emelték. A holland kereskedelem volumene Arhangelszkben mindvégig jelentős volt a XVII. században; a holland hajók rakománya még a 20 millió kilogrammot is meghaladta a század közepén. 1649-től a század végéig a teljes hajókapacitás a kétszeresére nőtt, 1670 és 1680 között háromszoros is volt. Ez azt mutatta, hogy az 1667-es Új Kereskedelmi Statutum nem ártott a hollandok kereskedésének. A hollandok fegyverszállítmányainak fontossága csak 1710 után csökkent.

Az 1660-as években a nyugatiak már nem igényeltek annyi szőrmét, mint korábban. Az oroszok pedig a hollandok közszükségleti cikkeit fordították vissza a Köztársaságba, mert azokat már maguk is elő tudták állítani a falusi iparban. Nagy Péter idején a nyugati vállalkozókat arra kötelezték, hogy orosz tanoncokat tanítsanak be. A szabályok és korlátozások ellenére a hollandok hatalmas profitra tettek szert Oroszországban. Az orosz kereskedelem lassanként néhány csoport vagy család kezében összpontosult Arhangelszkben. Ezek a klánok monopolizálták a kereskedést, és családi hálózatukban fontos szerepet játszottak a házasságok.

Holland orvosok, vállalkozók és zsoldosok Oroszországban

A szerző által vizsgált időszakban az orosz kormány számos holland orvost alkalmazott. Kiemelkedett közülük Johan Eyloff, IV. Iván személyi orvosa. A cár halála után el kellett menekülnie, mert azzal gyanúsították, hogy megölte Ivánt. Ez nem lehetett igaz, ösztévesztették Elias van Bommellel, aki méregkeverő, csillagjós, alkimista volt. Őt kivégezték. Orvosként a fríz Arent Claessoon van Stellingwerff patikus következett, aki több cárt is kiszolgált. Furcsa alakja volt a cári udvarnak Boudewijn (Baldwin) Hamey. A gyógyítást a leydeni egyetemen tanulta. 1594-ben érkezett Moszkvába, de csak három évig maradt. Utána Londonba ment. A szerző

feltételezi, hogy az oroszok tivornyázásai riasztották el. Bár a hollandok többen örömmel vettek részt ezekben.

A könyvben olvashatjuk még néhány holland orvos nevét, de Reiner Rooclaes Pauw után szünet következett, mert Alekszej cár (1645–1677) nem kedvelte őket. Andrei Vinius felállított egy orvosi hivatalt, Aptekarszij prikázt, és ismét több németalföldi gyógyító jelent meg a cári udvarban. Például Jacob Paludanus, és a rokona, Bernhard Paludanus, aki a Leydeni Egyetemen létrehozta a Hortus Botanicust, amelynek hatása lehetett a moszkvai Apothecary Office létesítésére. Valentijn Biels orvos több mint 4000 guildert keresett évente. Ez hússzorosa volt egy holland iparos évi jövedelmének. A holland orvosok szabadabban utazhattak Oroszországon belül, mint más külföldiek. Jó fizetést kaptak, de nagy volt a felelősségük. Az 1620-as években számos kalandor próbált belépni az országba, például Quirijn Breemburch szélhámós gyógyító, vagy a katona François Lefort. Vagy egy másfajta kalandor, Quirinus Kuhlmann, aki a szlobodában az utolsó ítélet napjáról prédikált. Őt és Nordemannt a hatóságok máglyán megégették a Vörös téren. Az eretnekek nyilvános kivégzése nagyon ritka esemény volt az orosz történelemben.

A fiatal Nagy Péternek barátja volt a fríz sebész, Jan van Termund, aki majdnem négy évtizeden át szolgált a cárt. A sebészeket ekkor nem tekintették tudósoknak, pedig rengeteg sebesült katonát mentettek meg a gangrénás fertőzéstől. Termund értett a gyógynövényekhez is. Alkalmazták a moszkvai gyógyszerészeti intézetben. A cárt magával vitte a betegeihez, és magyarázott neki. Tanított fiatalokat is. Iszákos ember volt, ahogy maga Péter is szerette az italt. Bevette Termundot a „nagy követjárás”-ba. A fizetése 3200 guilder volt. Az átlag képzett munkás ekkor kb. 200 guildert keresett egy év alatt. Alekszej uralkodása előtt az orvos a beteget csak ruhában lát-

hatta. Nem lehetett jelen az uralkodó család nőtagjai körében. Végül a mennonita Nicolaas Bidloo orvost kell megemlíteni (1670–1735), aki Moszkva külvárosában megalapított egy (katonai) oktató kórházat, és gyönyörű birtokot, kerteket létesített, melyek ma is láthatók.

A csodált nyugati gyógymódok azonban csak ritkán érvényesültek Oroszországban. A Romanov cárok igen rövid életűek voltak: Mihály, Alekszej és Péter, mindannyian 50 éves koruk körül haltak meg, IV. Iván 53 évet élt. Ennek lehetett genetikai, vagy táplálkozási oka. I. Erzsébet majdnem 70 évet, XIV. Lajos közel 80 évet élt. Nem tudták az orvosok megállítani a járványok terjedését még karanténnal sem, mint az 1654–55-ös tüdővérszt, amelyben az orosz települések egy részében a lakosság háromnegyede elpusztult.

Moszkvában az 1630-as években jelentős volt Winius és partnerei, Akem és Marselis ipari tevékenysége. Az ipari és bányászati vállalkozók nagy többsége holland volt. Általában a férfiak foglalkoztak az üzlettel, de például Jan van Sweeden özvegye folytatta ezt a tevékenységet. A legtöbb vállalkozó család évtizedeken át dolgozott Oroszországban. Igaz, 1700-ra szinte mindegyik megszűnt, kivéve a Vogelaer kereskedőházat. A gazdaságtörténet azt mutatja, hogy a társaságok ritkán maradtak fenn tovább, mint néhány évtized. Kivételek voltak a Coyett-féle üvegfüjő telep, amely az 1630-as évektől az 1670-es éveken túl is létezett, valamint Winius Vas- és Fegyvergyára, amely túlélte az egész Romanov családot. A holland vállalkozások egy része erős volt egy olyan országban, amelyben tőkéhez, hitelhez nehéz volt hozzájutni.

Miközben Hollandia pozíciói meggyengültek, ezzel egyidejűleg Oroszország kezdett jelentős szereplővé válni Európa színpadán. A lengyel–orosz háború az andruszovói békekötéssel 1667-ben győzelmet hozott az oroszok számára. Alekszej cár

(1629–1667) megerősítette a hatalmát az Orosz Ortodox Egyház fölött, amikor a szinódus megfosztotta Nikon patriarchát a pozíciójától. Új kereskedelmi törvényt hoztak, amely biztosította a jövedelmek befolyását a kincstárba. Építettek egy orosz tengeri flottillát, amely megvédte a kereskedő hajókat Észak-Iránból a Kaszpi-tengeren át, le a Volgán Asztrahánig. 1667-re a Romanov cárok uralma megszilárdult, európai területük nagyobb volt már, mint IV. Iván idején, és az egész Szibéria a fennhatóságuk alá tartozott. Oroszország az európai és globális hatalommá válás útján járt. Svédországot legyőzte, Lengyelország a protektorátusa lett, és az orosz hadiflotta az első győzelmét ünnepelte 1714-ben. Oroszország 1665 után elhagyta nemzetközi jelentőségben a Lengyel Köztársaságot. Ez mindennél világosabb volt Nagy Péter uralkodása idején, különösen 1700 után.

Az oroszok a hadászati reformjaikhoz a holland kereskedőktől, zsoldosoktól vártak segítséget. Több katonai vereséget szenvedtek el korábban, például a livóniai háborúban, a „zavaros időszakban” (1605–1618) és a szmolenszki háborúban (1632–1634). Holland erődépítők és ágyúöntők is beálltak a cár szolgálatába. Ezeket a tatár támadások miatt szerződtették, és Moszkvától délre a valaha volt leghosszabb erődsort építették fel. Az erőd- és ostrom-szakértő Menno van Coehoorn szakmunkáját lefordították oroszra. A nyugat-európai ostromtechnikai fejlesztések tulajdonképpen nem voltak igazán fontosak Kelet-Európa számára, ugyanis ez ritkán lakott térség volt, a vastag falú citadellákból kevés volt, és nagyok voltak a távolságok. Kevés volt a várostrom, bár Moszkva bevételét (1610–12) és Szmolenszk, Csihirin és Azov ostromait nem lehet figyelmen kívül hagyni. Alekszej cár kombinálta a nyugati és a kelet-európai harcászati módot, zsoldosokat, köztük skótokat szerződtetett, és nyugati kiképzést adott a hadseregének. 1667 után már csökkent a cár szolgálatában álló holland tisztek száma, részben, mert a leszármazottaik

eloroszosodtak, részben mert nyugaton is el tudtak helyezkedni.

Követjárások és Koenraad van Klenck nagykövetsége

1677-ben Van Kellert Moszkvában, 1699-ben pedig Andrej Artamonovicsot Hágában állandó rezidens képviselőként iktatták be a fogadó kormányok. Emellett kisebb küldöttségek is látogatták egymás országát. Meg kell említeni a Burgh-követséget: Burgh vitte a híret az 1648-as vesztfáliai békekötésnek, amely egyben a Holland Köztársaság független államként való elismerését is jelentette. A hollandoknak érdekükben állt oroszokkal üzletelni. Az Arhangelszkben horgonyzó hajók száma évente 30 vagy még többre emelkedett. A hollandok a követségeik pompás gazdagságával akartak megbecsülést kiváltani az oroszokból. Más volt az orosz követségek megjelenése a Köztársaságban: ők mindenekelőtt fegyvereket kértek. John Hebdon angol kereskedő 1658–59-ben a Köztársaságban fegyvert vásárolt a cárnak. A fegyverellátásban a De Vogelaer és Van Klenck cég is részt vett. A holland hajóácsok és matrózok toborzása Jan van Sweeden és David Butler nevéhez fűződik.

1669–70-ben Nicolas Heinsius volt a holland nagykövet Oroszországban. Egy neves humanista fia, maga is latin verseket írt, és 13 ezer kötetes könyvtára volt. A svéd Krisztina királynő könyvtárosaként dolgozott. Célja volt, hogy megakadályozza egy svéd–orosz háború kitörését, és hogy csökkentse a kereskedelmi tarifákat. Moszkvába érkezése rosszul kezdődött: nem akart lóra ülni, kocsit követelt; panaszkodott a rossz körülményekre; elutasította az ajándékokat. Önfejű volt, nem tudta megértetni az oroszokkal, hogy ő maga nem a svédek pártján áll. Sokat kellett várnia, hogy találkozhasson a cárral. Heinsius kudarcai ellenére a cárnak két követet indított Hágába, akik másfél millió guildert kölcsönt kértek aranyban. A cárnak azt ígérte, árucikkben fizeti vissza két részletben. Az orosz kormánynak tehát nem volt pénze. A hollandok háromtagú követséget küldtek Moszkvába:

Menziest, Viniust és Ukraintsevet. A három követ útközben több európai fővárosban hirdette, hogy Oroszország immár nagyhatalom, és rá akarta venni vendéglátóit, küldjenek segítséget Lengyel–Litvániának a támadó oszmán és krími tatár seregek ellen. Ez szokatlan többoldalú diplomáciai kezdeményezés volt az oroszoktól, azt érzékeltették, hogy immár beleszólhatnak az európai államközösség ügyeibe. De nem értek el eredményt.

A korábbi négy holland nagykövetség nem hagyott mély nyomot Oroszország történetében. Sokba kerültek, és nem értek el komoly eredményt, csupán tudatára ébresztették az oroszokat, hogy a hollandok országa nagyhatalom, és kivételes technológiai, hadászati eredményei vannak. Azonban a két ország olyan távol volt egymástól, hogy nem tudtak szorosabb kapcsolatot létesíteni. Ráadásul 1670 előtt a hollandok gyakran szövetségesei voltak Svédországnak, és jó kapcsolatban voltak a lengyelekkel és a Portával is, azaz Moszkva régi ellenségeivel. A Köztársaság fenntartotta a barátságot a felemelkedő Brandenburg-Poroszországgal, hogy csökkentse a svédek hatalmát a Balti-tengernél. I. Frigyes porosz uralkodó és Nagy Péter cár el tudtak beszélgetni egymással hollandul. Koenraad van Klenck nagykövetet azért küldték Moszkvába 1675-ben, hogy katonai szövetséget kössön Oroszországgal Svédország ellen. Ezt a célt nem érte el, azonban az addigi követjárások közül a Van Klencké hatott a legjobban az oroszokra. Van Klenck igen felkészült ember volt, jól írt és beszélt oroszul, a hollandok érdekei mellett a hamburgi és brémai érdekeket is képviselte. Van Klenck a Német-Római Birodalom alattvalója volt, és családja a holland Nassau család alkalmazottja volt. Ez tetszett a moszkvaiaknak. Tárgyalt ázsiai kereskedőkkel is az iráni selyem ügyében. Van Klenck látogatásáról remek pamfletet készített a legnagyobb rézmetsző, Romeyn de Hooghe. Van Klenck tolmácsa és kísérete többi tagja hasonlóan jól képzett volt.

Oroszok a Köztársaságban

A „nagy követjárás” győzelem is, kudarc is volt egyszerre. Péter meggyőződött arról, hogy Oroszország modernizációja csak a technológia és a kultúra eszközeivel érhető el. Lelkesedéssel tanulmányozta a holland kultúrát és technológiát. Saját hajóépítési tudományát komoly színvonalra fejlesztette, és Witsen „igazi” hajócsatát rendezett számára egy Amszterdam-közei tavon, és egy hatalmas tűzijátékot egy másikon. Az viszont naív elképzelés volt, hogy Pétert álnév mögé lehet rejtteni: hiszen a majdnem két méter magas termetéről és erős arcizomrángásáról hamar felismerték. Witsen tízezer elöltöltős puskát szerzett Oroszország számára. Nagyszámú hadászati és tengerészeti szakértőt is szerződtettek. Péter látta, hogy Londonban előrébb jártak a hajóépítés technológiájában, ezért később már briteket szerződtetett. A nagy követjárás után özönlöttek az orosz származású tanulni vágyók a Köztársaságba. Andrej Matvejev volt az első orosz nagykövet, aki letelepedett Hágában, és jó diplomataként hosszabb ideig szolgálta Nagy Pétert. Utóda Borisz Kurakin, Péter sógora volt, aki elbűvölő önéletrajzot hagyott hátra, és végig kísérte az 1713-as utrechti békeszerződés létrejöttét. Az oroszok ezután már jelentéktelen diplomatákat neveztek ki holland nagykövetnek, mert érzékelték a Köztársaság nemzetközi súlyának csökkenését.

Egy fontos szempontból a nagy követjárás eredménytelen volt: nem sikerült a Szent Liga tagjait és a tengeri hatalmakat felsorakoztatni a törökök ellen. Britannia és a Köztársaság kihúzta magát a kilencéves háborúból a rijswijki békével, és az idős I. Lipót császár éppen leállította a konfliktust a Portával. Péter tehát úgy látta, először a régi konfliktusra kell összpontosítania Svédországgal. Ez kitöltötte élete hátra lévő éveit.

Az interregnum 1676 és 1689 között. Nagy Péter

A XVII. század utolsó harmadának zaklatott évtizedeiben a holland–orosz kereskedés virágzott. 1677-től már állandó holland követség tartózkodott a cári udvarban. Egy számítás szerint a külföldi kereskedőktől beszedett adónak 43–46 százaléka a hollandoktól származott. Nem is minden nyugatinak engedélyezték, hogy Oroszország belsejében kereskedjen. A nagyköveteik közül Van Klenck mellett hatan emelkedtek ki, akiknek életrajzát részletesen közli a szerző. Mindegyikük igen művelt, sokoldalú, vállalkozó szellemű volt.

Nagy Péter a svédek ellen fordult, és mivel a hollandok kitartottak Svédország mellett, ezért a holland–orosz diplomáciai viszony gyengült. Miután Péter átvette a kormányzást, nagyhatalommá kívánta tenni Oroszországot. Ehhez tengeri hatalommá kellett válnia, amely intenzív nyugat-európai kapcsolatok nélkül elképzelhetetlennek tűnt. Péter cár a nagy követjárásán először angliai útjáról hazafelé látogatott el a Holland Köztársaságba, s ekkor kezdte hollandul írni a nevét.

Az orosz cárnak az 1690-es években a skót Patrick Gordon (1635–1699) és a „svájci” Francois Lefort (1656–1699) voltak a kedvencei. Mindketten kereskedők voltak, hűen szolgálták a cárt, de leginkább a szlobodában élő emigránsokkal azonosultak. Gordon tanította Pétert hadászati ismeretekre. Lefort a holland hadseregben küzdött XIV. Lajos seregével szemben. 1679-ben már orosz tisztként jelentkezett Kijevben katonai szolgálatra, ahol rokona, Patrick Gordon volt a parancsnok. Hamarosan feljutott az orosz társadalom csúcsára, a cár személyesen látogatta meg a szlobodában, s ettől kezdve jó barátok voltak. Később Lefort volt a „nagy követjárás” vezetője Hollandiában 1697-ben. A cár barátsága a hollandok iránt 1699 után megszűnt. Az idegenek szerepe ezután már csak a gazdaságra és a hadászatra korlátozódott.

Az üzleti élet utolsó fellobbanása. Lups és Brants

1686 nyarán a 21 éves Christoffel Brants (1664–1732) megrakott egy hajót holland árukkal, hogy eladja Arhangelszkben. Adófizető kádár iparos volt, nem gazdag, nem is szegény. A hajórakományban csak részes volt, Matthijs Bartstól, a társától kapta a fizetést. 1690 körül már többek ügynöke volt Arhangelszkben, miközben a saját áruját is szállította. A kereskedő egyének könnyebben boldogultak, mint a sokkal zártabb VOC, vagy a Nyugat-Indiai Társaság.

Brants, Jan Thesingh-gel társulva fegyverkivitelbe kezdett, 5000 puskát vitt Amszterdamból Oroszországba. A holland tartományi gyűlés viszont embargót vetett ki a fegyverexportra, így Brants és társai nehézségekbe ütköztek. Brants-ot ellenben rokoni és üzleti kapcsolata Jan Lups-szal, és Timmermannal kisegítették, sőt bevezették a cári udvarba. Brants és Lups közvetlenül anyagiakkal is támogatták az orosz csapatokat; vízkeresztkor gazdagon vendégül látták a cárt. Brants nagyszerű birtokot épített magának Amszterdam közelében, amelynek mását Pétervárott is felépítette. 1712-ben Péter lovaggá ütötte. Brants és Lups vitte be a cári udvarba Cornelis de Bruint, ahol a művész megfestette a cár unokahúgainak portréit. Brants látta vendégül Nagy Pétert a második nyugat-európai útján 1716-ban és 1717-ben. A cár örökletes orosz nemes rangjára emelte őt, használhatta a „van” szócskát a nevében, és ki-nevezte Oroszország amszterdami képviselőjének. Brants nagy számban szerződtetett holland kézműveseket, kovácsot, molnárt, szövőt, papírkészítőt, esztergályost, hogy Oroszországban dolgozzanak.

Az 1680-as években létrehozták a Moszkvai Kereskedelmi Igazgatóságot, amely lazán kapcsolódott a Gecommitteerden voor de Oostersche Handelhez. Ez utóbbi főleg a balti kereskedelmet erősítette, hadihajókkal védte az áruszállító hajókat.

Az orosz kereskedelem balti kereskedelemmé vált, amikor Arhangelszk szerepét átvette a kiépülő Szentpétervár, bár a holland kereskedők még sokáig hűségesek maradtak a megbízható fehér-tengeri kikötőjükhöz. 1750 után Szentpétervár Rigával együtt nagyot fejlődött, és bár nem volt jégmentes, hosszabb ideig lehetett használni, s a Baltikumot sújtó háborúk is megszűntek 1721-ben. Ekkor már nem érte meg a távoli Arhangelszkbe menni.

Cornelis Cruys és az orosz cseretanoncok

A XVI–XVII. században a hollandok felháborodtak a vámon, amit a dánok szedtek be a Szund-szorosban. Ennek ellenére a Norvégiát is magában foglaló Dánia és az Egyesült Tartományok között sokszor jó volt a kapcsolat, és mind a három balti országból állandó volt a munkát kereső emigránsok beözönlése Németalföldre. Ők rendszerint a VOC hajóin, vagy más kereskedő hajókon találtak állást. Cruys sikeres dán–norvég bevándorlóként szolgált a Köztársaságban, és a legtöbb szakembert ő toborozta Péter számára. 1714-ben elvesztett néhány hajót a Finn-öbölben, ezért halálra ítélték, de kegyelmet kapott. Tengeri különítmények parancsnoka lett, feltérképezett különböző területeket, köztük a Donbaszt, megerősítette a védelmet Arhangelszknél, és részt vett a kronstadti tengeri bázis megtervezésében. 1698-ban visszatért Amszterdamiába, ahol dán és norvég hajósokat szerződtetett. Így került Oroszországba Dane Vitus Bering (1681–1741), aki felfedezte a ma is a nevét viselő szorost. Közben Cruys próbált fiatal oroszokat vinni a Köztársaságba, de a „külföldi tanulási program” Péter halálával véget ért, mert az oroszok már maguk is boldogultak.

Péter rakta le a Tudományos Akadémia és a Művészeti Kamara alapjait, mely utóbbi nyilvános múzeum volt. A holland művész, Adriaan Schoonebeeck tanította az orosz művészeket a nyugati festészet és rézmetszés bonyodalmaira.

Az orosz nyomdaipar hamarosan átvette az orosz betűkkel nyomtatott könyvek készítését Amszterdamtól, és növelte a gyártását. A hollandok hatással voltak az orosz kertépítésére és szobrászatra is.

A XVIII. század beköszöntével lezárult egy korszak. Nagy Péter modern és erős Oroszországot akart teremteni. 1700 után csak olyan posztokon alkalmazott idegeneket, amelyeket az oroszok nem tudtak betölteni, és gyorsan kiképezte a honfitársait. Az ország ezután igen hamar nyugatiasodott, ezért a hollandok szerepe már nem volt jelentős. És bár a holland kereskedelem értékben és mennyiségben egyaránt csökkent a XVIII. század második felében, mégis éppen az 1740–80-as években ért el példátlan mennyiségeket.

Epilógus

Boterbloem szerint Cristoffel „van” Brants és Jan Lups fontos fegyverszállítmányai nélkül Oroszország nem tudott volna 1711-ig kitartani a svédekkel szemben. Az oroszok befolyása a hollandok ügyeire fokozatosan nőtt 1725 után, de soha nem lett olyan jelentős, mint a hollandok szerepe a XVII. századi Oroszországban. 1799-ben, a francia forradalom idején néhány hónapig orosz katonák ezrei tartózkodtak Hollandiában. 1812-ben több mint 15 ezer holland katona tört be Oroszországba a Grande Armée kötelékében, és a holland pontonhídverők hősi szerepet játszottak abban, hogy Napóleon seregének maradványai, és maga a császár is elmenekülhetett az oroszok elől a sebtében felvert hidakon a Berezinán át.

A szovjet rendszer nagy hatással volt Hollandiára: sokan csatlakoztak a Holland Kommunista Párthoz és előfizettek „Az Igazság” (Pravda) című újságra. A holland kommunisták sokasága vett részt a náciellenes ellenállásban. Amikor

a Holland Kommunista Párt meggyengült az 1970-es években, akkor Hollandia kapcsolata is törékennyé vált a Szovjetunióval. A hidegháború idején intenzíven tanulmányozták a holland tudósok a szovjet jelenséget, és több holland kutató (Reve, Bezemer) próbálta segíteni a rendszer politikai ellenfeleit a Szovjetunióban. Gorbacsov peresztrojka és glasznoszty politikája, valamint a vasfüggöny lebontása és a Szovjetunió összeomlása nagy megdöbbenést keltett. A hollandok ez után próbálták eltörölni a hidegháborús korszak emlékeit.

Oroszország 1991 után újra távoli, egzotikus hellyé vált a legtöbb holland szemében. Ma az orosz–holland kapcsolatok sokkal inkább kulturális és gazdasági tartalmúak, mint politikaiak. A hollandok az utóbbi években a legfontosabb kereskedelmi partnerei az oroszoknak, a holland befektetések az Orosz Föderációban euró tízmilliárdokra rúgnak. Mintha visszafordult volna az idő Van de Walle, Winius, Van Klenck, és Brants rég elmúlt napjaihoz.

Kérdés, a hollandoknak mi volt mindebből a hasznuk, a megszerzett nyersanyagokon (például a salétromon) és nyereségen kívül? Tanultak-e valamit az oroszoktól? Ha igen, az nem volt valami sok. A nyomtatott anyagokban leginkább az orosz babonákról, a részegségről esett szó. Az igazi tudományos holland leírás csak az 1810-es évek végén született meg Scheltema munkájával. És csak a XIX. században kerültek a hollandok, ahogy mások is, az orosz kultúra – így Puskin, Gogol, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Turgenyev, Csajkovszkij, Csehov, és mások művészetének – hatása alá. Az orosz politikai hatás csúcspontját a XX. században érte el, de a szovjet-orosz politikai kísérlet nem hozta el az ígért földjét. Ez a hatás olyan gyorsan eltűnt, mint a hollandoké az oroszokra 1700 után.

A kötetet az orosz kifejezések angol fordítása, az igen gazdag bibliográfia a 210–227., valamint a 229–250. oldalakon mutató teszi teljessé.

Kees Boterbloem: *Russia and the Dutch Republic, 1566–1725. – A Forgotten Friendship* [Oroszország és a Holland Köztársaság, 1566–1725 – Egy elfelejtett barátság]. Lexington Books, Lanhan, Boulder, New York, London, 2021. VII-XIII + 251 o. ISBN 978-1-7936-4859

Fodor Mihályné – Reszler Gábor

Be lehetett-e volna fejezni az első világháborút két évvel korábban?

Philip Zelikow nemrégiben megjelent könyve egy régi történetet dolgoz fel: miért nem ért az első világháború véget jóval korábban, mint végül az történt. Noha maga az első világháború jól feldolgozott történelmi esemény, és annak rengeteg szálát már történészek generációi kibogozták és értelmezték, még mindig vannak kevésbé megvilágított és nem megfelelő módon elemzett résztörténetek. Az egyik ilyen epizód, hogy miért nem sikerült véget vetni az öldöklésnek 1916 második felében, amikor is pedig a felek – különböző okok miatt – láthatólag készen álltak arra, hogy először tűzszünetet, majd netán békét kössenek. Az Amerikai Egyesült Államok semleges pozíciója, hatalmas presztízse, pénzügyi kényszerítő ereje és Woodrow Wilson elnök személyes ambíciói miatt tökéletes helyzetben volt ahhoz, hogy egy ilyen tárgyalássorozatot levezényeljen és sikerre vigyen. A legfőbb háborús felek pedig – a németek, a britek és a franciák – mind hajlottak volna az öldöklés befejezésére. Nem csupán arról volt szó, hogy legjobb fiaik százezres számban haltak meg addigra a frontokon, és a jövő sem ígért ebben reális változást, de a borzasztó vérveszteség miatt a hazai közvélemény felől is egyre nagyobb nyomás jelentkezett, ráadásul két év háborúskodás után a folytatás pénzügyi finanszírozása is kétséges volt, és a Szövetségesek ezt csak amerikai támogatással remélhették elérni.

A korábbi diplomata posztot is betöltő történész-szerző, Philip Zelikow, a University of Virginia tanára tehát arra kéri könyvében a választ, hogy valóban mekkora esélye volt annak, hogy a háború valóban korábban érjen véget. A kötet cselekménye 1916 késő nyaratól gombolyítja fel a történetet, amely 1917 áprilisában az Egyesült Államok hadbalépésével zárul le. Ebben a bő fél esztendőben kínálkozott az a történelmi lehetőség, hogy az USA és kifejezetten Wilson elnök rávegye a harcoló feleket, hogy ne csak megfontolják, de konkrét javaslatokkal előállva vessenek is véget a harcoknak, és tárgyalóasztal mellett döntsenek az öldöklés befejezéséről és a béke feltételeiről.

A háború esetleges mielőbbi befejezésére irányuló lépések természetesen szigorúan titkosak voltak. Egyik harcoló fél sem engedhette meg, hogy saját népük közvéleménye tudomást szerezzen arról, hogy kormányuk a harcok befejezésén gondolkodik. Ezek az országok egyfelől szövetségi rendszerben voltak egymással, így nem tudtak függetlenül cselekedni, és nem volt egyszerű összehangolni a sok eltérő részérdeket. Másfelől olyan mennyiségű propagandát árasztottak saját lakosságukra az ellenséggel kapcsolatosan a korábbi időszakban, hogy nehéz, sőt talán lehetetlen lett volna elmagyarázni, miért áll hirtelen, a győzelem állítólagos elérése előtt a haza érdekében a „dicsőséges” háborút befejezni és békefeltételekről alkudozni. Természetesen rengeteg civil gondolta úgy, hogy a háborút jó lenne befejezni: több százezren haltak meg és sebesültek meg minden érintett ország katonái és civiljei között, élelmszerhiány volt, sokszor szigorították a politikai szabadságjogokat stb. De a legfőbb politikai akarat ellenállt ezen pacifista törekvéseknek.

Zelikow ott kezdi felgöngyöltetni a történeteket, amikor Wilson felkérésére jobbkeze, Edward House „ezredes” már 1916

januárjában Európába utazott, hogy kipuhatolja, volna-e fogadókészség a háborúban álló felek között arra, hogy béketárgyalásokba kezdjenek. Ekkor a kezdeményezés még teljesen süket fülekre talált: a britek ugyanis abban bíztak, hogy tengeri blokádjukkal gazdasági értelemben meg tudják fojtani Németországot és így kényszeríthetik ki a győzelmet, míg a németek a már általuk megszállt területek megtartását tartották reálisnak. Az első próbálkozás így teljes kudarcba fulladt.

Azonban ahogy az 1916-os év haladt előre, kezdtek a dolgok megváltozni. A britek lassan kifogyni látszottak anyagi készleteikből, ami a háború talán legféltettebben őrzött titka volt a szigetországban. De Londonban úgy kalkuláltak, hogy a verduni „húsdaráló” mellett júliusban megindítandó somme-i offenzíva majd végleges sikert hoz, így nincs szükség tűzszünetre, mert a háború a Szövetségesek sikerével fog véget érni, mire ismét ősz lesz. És noha számos apró részletben a britek és a franciák nem látták azonosan a dolgokat, a németek teljes legyőzése végig fontos közös cél volt. A németek a maguk részéről a nyár végére hajlandók lettek volna ugyan tárgyalásokba bocsátkozni, és akár a megszállt Belgium, akár Elzász-Lotaringia esetében kompromisszumokat kötni, ekkor azonban Wilson zárkózott el, hiszen számára a legfontosabb a novemberi elnökválasztás volt, ahol a „távol tartott minket a háborútól” kampányszlogennel kívánt újraválasztást nyerni – sikerrel. A német kancellár, Theobald von Bethmann Hollweg pedig már ekkor satuba került hazájában, hiszen a katonai vezetés egyre nagyobb vehemenciával követelte, hogy Németország indítsa meg a korlátlan tengeralattjáró-hadviselést, amivel azt gondolták, meg tudják törni a briteket és véget vethetnek a tengerentúlról érkező szállítmányoknak.

Késő ősze viszont elvileg minden összeállt a tárgyalások megkezdésére: a frontokon továbbra sem következett be átütő

siker, Wilsont újraválasztották, a Szövetségesek egyre nagyobb pénzszükében voltak, a Központi Hatalmak országai pedig általános hiánygazdaságban tengődtek. Belpolitikai okok miatt azonban az európai nagyhatalmak mindenképpen Wilsontól várták a kezdeményezést. Azonban amikor mind az amerikai elnök, mind Németország előállt egy békekonferenciára mutató javaslattal, az antant oldaláról ez visszautasításra talált. De Wilson nem adta fel és tovább próbálkozott: ennek eredménye lett az 1917. januári „győzelem nélküli béke” beszéde, ami ismét arra szólította fel a feleket, hogy tárgyalóasztal mellett érjen véget a háború és lehetőleg minél előbb. Némileg egymásra vártak a felek – az európaiak és az Egyesült Államok –, s mire kibontakozhatott volna egy tárgyalássorozat megkezdésének lehetősége, a német katonai vezetésnek sikerült meggyőznie II. Vilmos császárt arról, hogy a korlátlan tengeralattjáró-hadviselés bevezetése kiutat jelenthet Németország számára. Ez viszont vörös posztó volt az amerikaiak szemében, mert ez a lépés a semlegesek által használt szabad tengerekre vonatkozó nemzetközi jogot sértette. Ráadásul január közepén a német külügyminiszter elküldte a hírhedt Zimmermann-táviratot, ami szövetséget kínált Mexikónak: az USA hadbalépése esetén a mexikói hadsereg megakadályozza – esetleg Japán bevonásával együtt –, hogy az amerikai haderők el tudják hagyni a nyugati féltekét, és cserében a XIX. században elvesztett mexikói területeket visszajuttatják nekik (a mexikói kormány nem volt bolond elfogadni a felkínált lehetőséget). A brit elhárítás elfogta és megfejtette az üzenetet, amit február vége felé átadtak az amerikaiaknak, és Wilson úgy döntött, nyilvánosságra hozza azt. Így Németország rosszhiszeműsége végleg beigazolódni látszott, és csak idő kérdése volt, mikor születik meg az amerikai hadüzenet. Ez április 6-án történt meg, és ezzel végleg szertefoszlott a háború korai lezárásának lehetősége.

A könyv egyik fő megállapítása az, hogy House sok szempontból bojkottálta Wilson béketárgyalásokra irányuló kezdeményezését. A hivatalos titulussal nem rendelkező, de az elnök jobbkezeinek számító House visszaélt bizalmi pozíciójával, és többször az elnöki utasítások és kérések ellenében vagy azok önhatalmú módosításával járt el egyszerűen azért, mert elfogult volt a britek irányában. Sőt, amikor a németek érdeklődtek, hogy mikor várható már végre Wilson jegyzéke a harcoló felek békére irányuló felkérésére, House azt hazudta, hogy Wilson miatt késlekedik a dolog, holott pont ő volt az, aki megakasztotta a folyamatot. De Zelikow Wilsont is hibáztatja azért, hogy elfajultak a dolgok. A német lépésekre adott, sokszor emocionális válaszok éppen azon célja elérését tették lehetetlenné, hogy nyitva tartsa a diplomáciai csatornát Berlinnel és tető alá hozzon egy megállapodást a tűzszüneti tárgyalások megkezdésére. Ugyanakkor a nyugati szövetségesek – Nagy-Britannia és Franciaország – is megtették mindent, hogy ne következessen be egy korai békekonferencia. Noha természetesen voltak vezető politikusok, akik ezt szerették volna elérni, ők hazájukban kisebbségben maradtak, míg a közvélemény elé nem lehetett kiállni és 180 fokos fordulattal azt megmagyarázni, hogy az eddigi propaganda ellenében miért kell hirtelen békét kötni, és ezzel esetlegesen szentesíteni a németek által már megszállt területek hovatartozását. De a legnagyobb bűnös mégis a német katonai vezetés volt. Arroganciájuk és a győzelembe vetett szinte már vak hitük gyakorlatilag megmentette a szövetségeseket és biztosította a német vereséget. Végso konklúziójában Zelikow szerint az Egyesült Államok hadbalépése felesleges volt, mert el lehetett volna kerülni a további vérontást.

Az természetesen történelmietlen kérdés, mi lett volna, amennyiben valóban béketárgyalásokra kerül a sor 1916 végén, esetleg 1917 legelején, hiszen nem így alakult a dolgok

menete. Lehet, hogy lett volna ehhez vezető út, és a könyv egyik erőssége az, ahogy bemutatja, ez az út hogyan is nézett ki, hogyan érhetett el volna átütő sikert: az amerikai vezetés – élén Wilsonnal – hogyan alakíthatta volna a történelem menetét pozitívabb irányba. De a történelmet nem lehet újra írni.

Meg kell azonban említeni néhány alapvető dolgot, ami ténszerűen afelé mutat, hogy az Egyesült Államoknak nem volt más választása, mint belépni a háborúba a szövetségesek oldalán és biztosítani a győzelmet, Németországot pedig térdre kényszeríteni. Először is ott volt a geopolitikai analízis: ha német győzelem születik és emiatt német dominancia alá kerül Európa jelentős része, az olyan kihívást és később valószínűsíthetőleg német agressziót jelentett volna az USA számára, ami nemzetbiztonsági szempontból szinte elfogadhatatlan lett volna, így azt meg kellett akadályozni. A tengeralattjárók által okozott folyamatos súrlódás, az elvesztett emberélet és anyagi javak, a tengeri kereskedelem beszűkülése szintén olyan ellentétet helyezett Washington és Berlin közé, ami majdnem feloldhatatlannak bizonyult, míg a korlátlan tengeralattjáró-hadviselés bevezetése pedig végleges szakítást jelentett a két ország között. A szövetséges hatalmak már ekkor is olyan mértékben voltak eladósodva amerikai bankok felé, hogy vereségük esetén ezen összeg visszafizetésének hiánya érzékenyen érintette volna az amerikai pénzügyi szférát és gazdaságot. A Zimmermann-távirat bebizonyította, hogy Németország megbízhatatlan és Amerika szuverenitásának megsértésére tör. De meg kell említeni Wilson személyiségét is, aki magát békecsinálónak gondolta és kívánta látni, de tudta, hogy amennyiben hazája távol marad a háborútól, a béke kialakításánál nem jut neki hely a tárgyalóasztalnál. Wilson azonban mindenképpen megszerette volna reformálni Európát, és békéjéhez, valamint az amerikai demokrácia terjesztéséhez szükséges volt háborús résztvevővé

válni. Ezen pontok tükrében történelmi szükségszerűség volt az amerikai hadbalépés 1917 tavaszán. Ezeket a szempontokat a szerzőnek hangsúlyozni kellett volna.

Emellett a könyv kritikájaként lehet még megemlíteni a források felhasználásának némileg az egészséges egyensúlyból kibillent módszerét. A könyv leginkább angol és amerikai forrásokra hagyatkozik, míg a német nézőpont kevésbé részletes, a francia szempont pedig csak nagyon mérsékelten kerül bemutatásra, noha mondani sem kell, hogy a legjelentősebb emberi- és anyagi áldozatot elszenvedő franciák nélkül semmilyen esély sem volt bárminemű tárgyalások megindítására. Ez mindenképpen elvesz a kötet értékéből.

Ettől függetlenül azonban összességében azt meg lehet állapítani, hogy a könyv fontos munka. Mégpedig elsősorban azért, mert – az előbb említett kritikai észrevételek és feltárt hiányosságok ellenére – olvasmányos, sokszor kifejezetten érdekesítő formában tár elénk egy alternatív történelmi lehetőséget. És az ilyen esettanulmányokból egyrészt némileg más színben tűnnek fel a történelmi események és szereplők, másrészt fontos tanulságokat hordoz magában az is, ami végül nem történt meg, de erőfeszítések történtek a megvalósítására.

Philip Zelikow: *The Road Less Traveled: The Secret Battle to End the Great War, 1916–1917* [Egy kevésbé bejárt út: Titkos küzdelem a háború befejezése érdekében, 1916–1917]. New York: Public Affairs, 2021. 334 o.

Peterecz Zoltán

Nézetek a koloniális Svájcra. Kutatási beszámoló

Georg Kreis svájci (bázeli) történésznek Svájc koloniális múltjáról írt kötete historiográfiai utazásra invitálja az olvasót. A Bázeli Egyetem emeritus professzora a modern kor történetének oktatójaként és kutatójaként ismert, 2011-ig állt a bázeli Európa Intézet élén. Közéleti tevékenységében régóta jelenlévő témát dolgozott fel, mindenképpen szeretném itt kiemelni elnöki pozícióját a svájci „Rasszizmus ellen létrehozott parlamenti Bizottság”-ban. Ehhez a kérdéskörhöz szorosan kapcsolódik a jelenlegi transznacionális történetírásban intenzív figyelemmel kísért kolonializmus története, amely Kreis jóvoltából ezúttal svájci vonatkozásban fontos történeti munkával bővült. A kötet tematikus fejezetei megismertetnek a koloniális problematikával történő foglalkozás mozgatórugóival, teljességre törekvő áttekintést nyújtanak az elmúlt évtizedekben publikált szakirodalomról és a legfontosabb csomópontokon keresztül bemutatják Svájc involváltságának mozzanatait a kora újkori és újkori gyarmatosítási folyamatokban.

Svájc koloniális történetének különböző aspektusairól számos történeti feldolgozás született a XX. század folyamán. Az utóbbi évtizedek széleskörű figyelme azonban inkább a külföldi behatásokból, nevezetesen az angolszász történetírás által szisztematikusan követett transznacionális historiográfiai trendből fakadt. A posztkolonializmus irányzatának globális terjedése, a kollektív emlékezet-kutatás felfutása a nemzeti történetírásokban ugyanúgy ok, mint okozat is egyben a digitális

publicisztikai és mediális környezetben, közbeszédben. A téma iránti mozgatórugók között említette meg a szerző a kollektív emlékezet dimenzióinak tágítását, a gyarmatokról elrabolt kulturális értékek sorsáról folyó közbeszédet, a felismerést, miszerint gyarmatosító politikát nem csupán államok nevében folytatnak, annak tudatosulását, hogy a kolonizálás nem csak területfoglalás, hanem mentális viselkedéskultúra, mely számos ponton hat és rekonstruálható. Noha a kora újkori Helvét Esküszövetség vagy az újkori modern svájci szövetségi állam közvetlen módon nem tekinthető gyarmatosító államnak, állampolgárai, társadalmi szervezetei, gazdasági intézményei által közvetett módon érintett volt a gyarmatosítási folyamatokban.

Tíz tematikus fejezetből áll össze ez a szakkönyv. Az első egység — egyben a leghosszabb is — a kutatási terület céljait és motivációit foglalja össze. A második fejezetben a kronológiai és tematikai elvet vegyesen alkalmazva a történész áttekinti a rendelkezésre álló szakirodalmat. A következő hét fejezetben az áttekintés a legfontosabb tematikai csomópontokon keresztül történt meg, így helyet kapott a kolonializmus eszmei bemutatása, a különböző vállalkozások által folytatott gyarmatosítási részvétel, a területfoglalást leképező kolonializmus, részvétel a rabszolga kereskedelemben, a vallási missziós tevékenység, az idegen zsoldba szegődés és kolonializmus kapcsolódási pontjai és az állami gyarmatosító szerep. A tizedik záró fejezet a téma iránti fogékonyság kialakulását, fejlődését, jelenségét tárgyalja. A historiográfiai összegzés időhorizontja mind a publikációk témája, mind pedig a megjelenés tekintetében elsősorban a XIX–XX. századot fedti le.

A posztkolonializmusnak mint tudományágnak a legfontosabb feladata feltárni azt, milyen mértékben hatnak a jelenre a régi gyarmati típusú hatalmi viszonyok, hol ragadható meg

továbbélése, mind a politikai közbeszédben, mind az emberek hétköznapjaiban. Kreis úgy látja, hogy ez a kutatási irányzat jelenleg nagyobb hangsúlyt fektet az eszme- és mentalitástörténeti megközelítésekre, mint a gazdaságtörténeti vonatkozásokra.

A második fejezet egyfajta kommentált bibliográfiát kínál az olvasó számára azáltal, hogy a kronológia elvét előtérbe helyezve, de az egymásra reflektáló vagy egymást kiegészítő történeti tanulmányokat, köteteket egy csoportban, egymást követően tekinti át. Megjelennek munkák a XX. század első feléből is, de azért jórészt a II. világháború utáni publikációk ismertetésével találkozhat az olvasó.

A harmadik egységben a svájci történész bemutatja, hogyan gondolkodtak, gondolkodnak svájci történészek a kolonializmusról, melyek annak eszmetörténeti magyarázatai. *Heinrich Zschokke*, *Anton Philipp von Segesser*, *Jacob Burckhardt* és *Carl Hilty* nézetein keresztül képet kaphatunk az emberi fajról alkotott hierarchizált elképzelésekről. Ekkor még az a benyomásom, hogy Svájcban valóban nem tolongtak e témában az írástudók.

Georg Kreis a negyedik fejezetet azoknak a svájci vállalkozásoknak szenteli, melyek így vagy úgy gazdasági és kereskedelmi tevékenységük révén kivették részüket az európai országok gyarmatosító tevékenységéből. Itt bukkanhat az olvasó az egyik legellentmondásosabb svájci szereplőre Henry Dunant-ra, akit magasztalnak a Vöröskereszt alapítójaként, de csak az utóbbi időkben vált közismertté szerepe az észak-afrikai, Algériába irányuló svájci kivándorlás szervezésében (129–132. o.).

Az ötödik fejezet a svájciak külhoni telepítési programjairól szól. Számos esettel van dolgunk az amerikai kontinenseken (1710 New Bern Észak-Karolinában, 1818 Nova Friburgo,

Brazíliában, 1849 New Glarus Wisconsinban, 1862 Nueva Helvecia Uruguay-ban — a svájciak számára közismert, az európai történészek számára talán kevésbé ismert intenzitásról van szó a svájci kivándorlás történetében. Mivel a figyelem főleg az Újvilágra irányult, az európai telepítési programokról szóló szakirodalom nem nagyon kapott kiemelt említést az áttekintésben, a magyarországi Helvéciaira vonatkozóan sem találtam utalást. A XIX. századi svájci kivándorlás mögött szintén a pauperizmust, éhezést fogalmazták meg, noha ma már sok helyütt kimutatták, hogy bizonyos közvetítők számára rendkívüli haszonnal bíró, emberkereskedelmet megtestesítő gazdasági tevékenységet is jelentett a kivándorlás szervezése. Sőt, egyre több olyan esettanulmány látott napvilágot a múltban, mely politikai aktőrök kezdeményező szerepvállalására mutatott rá.

A kolonializmus történetének késői megjelenését a világ-történet-írásban számos történész azzal magyarázta, hogy a hidegháború korában fennálló kelet–nyugati szembenállás idején gyengeség lett volna szembenézni a negatív aspektusokat hordozó gyarmatosító múlttal, a sokoldalú, differenciált alapú feldolgozást végig hátrányként tartották számon. Ebben a nehezen felvállalható múltban ilyen mozzanatot jelent a rabszolga-kereskedelem, mely a hatodik fejezetben kerül terítékre. Egyértelműen kitűnik itt is, hogy akik foglalkoztak ezzel a témával, azok is kerültek a nemzeti szembenézést. Alapvetően nem új törekvés a kolonializmus történetírásában svájciaknak a rabszolga-kereskedelemben közvetett vagy közvetlen módon való részvételének történeti feltárása Kreis véleménye szerint, ami viszont modern, az a kritikai szemléletmód megváltozása, előtérbe kerülése az utóbbi évtizedekben. Nagy-Britannia, majd Franciaország bocsánatkérése a rabszolga-kereskedelem által okozott bűnökért lényeges történés volt ebben a folyamatban. Ma már a téma nem morális kérdésként áll a kutatók

figyelmének középpontjában, hanem annak kiderítésére törek-
szenek, milyen vagyonok felhalmozására került sor ezzel a
brutális eljárással. A világtörténet-írásban ma már bizonyítottan
elfogadott történeti tézis, hogy a nem gyarmattartó államok
is részt vettek a rabszolga-kereskedelemben közvetett és/vagy
közvetlen módon. A svájci érintettségre az egyik jellemző pél-
dát kínálja Bern kanton esete. A kora újkorban 1719 és 1734
között mint állami entitás a legnagyobb részvényese volt annak
a *South Sea Company*-nak, amely 64 ezer rabszolgát adott el
Dél-Amerikába (155. o.). Bern kanton nagyobb részvénytársasá-
gként rendelkezett ebben a vállalkozásban, mint az Angol Nem-
zeti Bank, vagy éppen I. György angol király. Ilyen és hasonló
érintettség vonatkozásában nyújt tehát szinte teljes tablót ez a
fejezet.

A gyarmatokon folytatott keresztény missziós tevékenység-
ből szintén intenzíven kivették a részüket svájci szervezetek. Az
elmúlt évek friss megközelítéseinek kritikai szemlélete alapján
nem csupán arra keresik a történészek a választ, mennyiben
volt a misszionáriusi tevékenység haszonélvezője a gyarmati
kereskedelemnek, hanem hogy a missziós tevékenység hogyan
támogatta és működtette a koloniális hatalmi struktúrákat. A
legprominensebb svájci keresztény misszió a Bázeli Misszió
volt, mely alapításának ötszáz éves évfordulója alkalmából,
2015-ben számos történeti tanulmány látott napvilágot. A he-
tedik fejezetben elvégzett irodalmi számvetés egyik legfonto-
sabb következtetése szerint a posztkolonializmus irányzata az
egyház-történet-írásban is elterjedt Svájcban.

A nyolcadik fejezetben az idegen zsoldba szegődés témája
kapott helyet. Mind a középkor, mind az újkor vonatkozásában
egy mélyen kutatott jelenségről van szó. Idegen zsoldba sze-
gődés és kolonializmus között számos kapcsolódási felület ke-
letkezett, és az is jól dokumentált ma már, hogy svájci zsoldos

katonák milyen szerepet játszottak az Európán kívül fenntartott hadseregekben (nem csupán az 1831-ben alapított francia légióban), hol és hogyan járultak hozzá a rabszolgaság intézményének fenntartásához. Az idegen zsoldba szegődés a törvényi tiltás ellenére sem szűnt meg a modern svájci szövetségi állam létrejöttével, így bőven akad kutatni való anyag a 20. század iránt érdeklődő történészek számára is. A helyenként jelentősnek bizonyuló svájci érintettséggel való szembesülés pedig napjainkban is folyamatosan zajlik.

Az eddig bemutatott fejezetekben – kivéve Bern kanton esetét – a svájci koloniális érintettségről elsősorban magánszemélyek, társadalmi csoportok és svájci vagy Svájcban székelő intézmények tevékenységén keresztül kaphattunk képet. A kilencedik fejezetben Kreis a svájci állam szerepéről megjelent munkákat kívánta historiográfiai igénnyel számba venni. Mint utaltam rá, általános konszenzus alapján a rendi Esküszövetség és a Svájci Szövetségi Állam nem tekinthető gyarmatosító államnak. Ugyanakkor történeti vizsgálat tárgyát képezheti és képezi is, milyen mértékben volt befolyással az államterületén élő magánszemélyek, az ott ténykedő svájci és külföldi intézmények ilyen irányú tevékenységére, és hogyan nyilatkozott e tárgyban a közvélemény előtt. Mindez nem csupán tudományos érdeklődésből fontos, komoly politikai jelentősége is van, mint ezt a 2020-ban a vállalati felelősség tárgyában indított népszavazási kezdeményezés alátámasztja.

A Georg Kreis által áttekintett szakirodalomból jól látható, hogy az állami érintettség megjelenhet pl. a gyarmati országokba irányuló kivándorlás állami támogatásában vagy az ott végrehajtott beruházások támogatásában. A szerző számos publikáción keresztül mutatott rá arra, hogy politikai szereplők intenzíven lobbiztak a svájci állam részvételéért koloniális vállalkozásokban. Az eddigi kutatások alapján azonban ezen lob-

bi tevékenységeket soha nem koronázta siker. Indirekt módon ugyanakkor számos prominens személy esetében jött létre kapcsolódási felület az állam és koloniális érdekeltség között. Itt jórészt a globálisan elkötelezett jótékonyági szervezetekről, multinacionális vállalatokról vagy az idegen zsoldba szegődés támogatói által kiépített kapcsolati hálókról van szó. Ennek a jelenségnek az értékeléséhez mindazonáltal Kreis fontosnak tartotta kiemelni a svájciak abszolút ragaszkodását a kereskedelmi és iparüzési joghoz, és napjainkban is ez képezi a legfontosabb ellenérvet arra, hogy miért nem vállal a svájci állam felelősséget a polgárai által folytatott koloniális tevékenységért.

A záró fejezetben arról olvashatunk, mennyire fogékony ma a svájci társadalom a posztkoloniális témákra, jelenségekre. Továbbá arról, hogy milyen eszközökkel teszik érzékennyé és befogadóvá a polgárokat. Mind a nyelvi paradigmaváltás a rasszizmus minden formájának elutasításáért, mind a koloniális múltat leképező emlékművekről, múzeumi tárgyakról szóló közbizalom ennek szolgálatában áll. Szintén a szemléletváltást támogatja a témáról szóló mozgóképek és művészeti alkotások sokasága. Úgy gondolom, hogy Georg Kreis historiográfiai feldolgozását is ide sorolhatjuk, egy jó kiindulópont a történeti szemléletváltásra. Számomra a kötet még egy szempontból eredeti és tanulságos. Megmutatja ugyanis, hogy a hátrányos múlttal történő szembenézés svájci felfogása működhet elfojtás, eltávolítás és lekicsinylés nélkül.

Végül szeretném megemlíteni, hogy Svájc történetében megragadható egy nagyon speciális, belső kolonizációs jelenségként is interpretálható hatalmi struktúra, a „*gemeine Herrschaft*” intézménye. Ennek lényege szerint szomszédos kantonok, vagy több kanton együtt közös uralommal irányítottak egymás közötti vitás, meghódított területi egységeket (kondomínium formájában) a középkortól a francia forrada-

lom idejéig. Kreis kötetének nem tárgya a belső kolonizáció története, a transznacionális kolonializmust tárgyalja. A záró megjegyzés csupán arra kíván rávilágítani, hogy közigazgatási és adószervezési együttműködésre léteztek koloniális jellegű hatalomgyakorlási technikák Svájc történetében is, noha ezt rendi jogi és adminisztratív konstrukcióként tartják számon a történetírásban.

Georg Kreis: *Blicke auf die koloniale Schweiz. Ein Forschungsbericht* [Nézetek Svájc koloniális múltjáról. Kutatási beszámoló]. Chronos Verlag, Zürich 2023. 231 o. ISBN 978-3-0340-1717-6

Gyarmati Enikő

Emlékezet, hagyomány, örökség – a magyarországi németek perspektívájából

Otto Heinek a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatának elnöke volt 1999 és 2018-ban bekövetkezett korai halála között. „*Mindig a minőségre törekedett, aggódott népcsoportunk jövőjéért, és különös hangsúlyt fektetett az utánpótlásra, a fiatalokra*” – emlékezett meg róla *Hock-Engländer Ibolya*, az országos német önkormányzat jelenlegi elnöke a kötet bevezetőjében. A magyarországi németek közössége e szellemenben ápolja örökségét, amelynek részét képezi egy kétévente, az emlékére megrendezett konferencia. Jelen kötet a 2022. május 31-i konferencia előadásai alapján jelent meg 2023-ban, Pécsen.

Az *Otto Heinek* emlékének szentelt tanulmánygyűjtemény a magyarországi német közösségek múltját és jelenét tárgyalja három tudományterületen keresztül. A könyv külön érdeme, hogy elsősorban fiatal kutatók munkáira helyezi a hangsúlyt, bemutatva a legújabb történettudományi, nyelvészeti és irodalomtudományi kutatások eredményeit vagy részeredményeit. Központi témái között szerepel a magyarországi német kisebbség története, a kulturális emlékezet, a hagyományok és az örökség kérdése. A könyv célja, hogy sokszínű, mégis összefüggő képet adjon a magyarországi német közösség történelméről és jelenlegi helyzetéről.

A kötet szerkesztői a magyarországi németiség kutatásának területén ismert neveknek számítnak. *Márkus Beáta* a Pécsi

Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának adjunktusa, a Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszéken oktat. Kutatási területei közé tartozik a magyarországi német kisebbség története, különös tekintettel a második világháború időszakára valamint az emlékezetkultúrára. *Eiler Ferenc* pedig a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. Számos tanulmányt publikált a magyarországi német kisebbség történetéről és a nemzetiségpolitika kérdéseiről, a német és magyar kormányzatok kisebbségpolitikájáról, valamint a német kisebbség történetéről.

Mozaikok a magyarországi németségről

A kötet tíz tanulmányt tartalmaz, történettudományi, nyelvészeti és irodalomtudományi témákban. A szerkesztők szándékuk szerint folyamatban levő vagy nemrég befejezett kutatási projektekbe szeretnék betekintést nyújtani, mozaikszerű képeket felvillantva a magyarországi német kisebbség múltjából és jelenéből.

Tuza Csilla *Német iparosok, német céhhagyományok a magyar kézműiparban* (Deutsche Handwerker, deutsche Zunfttraditionen in der ungarischen Handwerkindustrie) című tanulmánya a német iparosok és céhek szerepét mutatja be Magyarországon a kora újkortól kezdve. A szerző vizsgálja az iparosok bevándorlási hullámait, a céhek szabályozásait, és azt a hipotézist igyekszik igazolni, hogy a német kézművesek és céhek jelentős hatást gyakoroltak a magyar kézművesipar és céhszervezet fejlődésére. Még akkor is, ha a magyar és német céhszabályzatok egységesítésére tett kísérletek gyakran akadályokba ütköztek az eltérő gazdasági és társadalmi környezet miatt.

Pintér Tamás *Német–magyar együttműködés az utolsó török háború árnyékában* (Deutsch-ungarische Zusammenarbeit

im Schatten des letzten Türkenkrieges) címmel Farádi Vörös Ignác és Rabach kapitány különös barátságának történetén keresztül elemzi a német-magyar együttműködést az utolsó XVIII. századi Habsburg-török háború idején, valamint az etnikai sztereotípiák és a korabeli politikai feszültségek hatását. A szerző arra világít rá, hogy a nemzetiségi előítéletek és feszültségek ellenére a kényszerű együttműködés és a közös kihívások, a közös sors elősegíthetik a barátság és a kölcsönös megértés kialakulását.

Schweininger Péter Testvértelepülések a XVII. században? Szár és Pilisvörösvár kapcsolatai a német betelepülés idején (Partnergemeinden im 18. Jahrhundert? Beziehungen zwischen Saar und Werischwar in der Zeit der deutschen Besiedlung) című elemzése a két település kapcsolatait rekonstruálja a XVIII. századi német betelepülések korából, bemutatva a családi és gazdasági hálózatok működését. Anton Wiest életútjának mikro-történeti részletességű bemutatásán keresztül vázolja fel a XVIII. századi migrációs mintákat, és azt, hogy a Kárpát-medencében letelepedett németek élete nem feltétlenül volt statikus és mozdulatlan. Fel kellett készülniük a váratlan fordulatok lehetőségére: a halál bármikor utolérhette őket, akár szülés közben, akár járvány vagy éhínség formájában.

Márkus Beáta Magyarországi németek a Waffen-SS-ben: Események, következmények és recepció (Ungarndeutsche in der Waffen-SS: Ereignisse, Folgen und Rezeption) című tanulmánya a magyarországi németek Waffen-SS-be való toborzásának eseményeit, következményeit és azok társadalmi recepcióját tárgyalja, abból a hipotézisből kiindulva, hogy a Waffen-SS-be való belépések hátterében nem csupán a kényszer és a náci ideológia állt, hanem számos egyéni és társadalmi tényező is, mint például a gazdasági okok, a kulturális identitás vagy a helyi propaganda hatásai. Egy olyan elhall-

gatott, tabuként kezelt problémát boncolgat, amelynek terén az őszinte szembenézés a magyar historiográfiában még nem történt meg. Új, eddig kevésbé ismert forrásokat, adatokat és lehetséges motivációkat vonultat fel a jelenleg is folyamatban levő kutatás, önmagában is felkeltve az érdeklődést a további eredmények nyomán követésére.

Tóth-Rutsch Nóra dolgozata, *A magyarországi németek kitelepítése Németország szovjet megszállási övezetébe 1947–1948-ban* (Die Vertreibung der Deutschen aus Ungarn in die Sowjetische Besatzungszone Deutschlands in den Jahren 1947–1948) a magyarországi németek kitelepítésének utolsó fázisát elemzi, különös tekintettel az érintettek személyes sorsára és a jogi keretekre. A magyar kormány és a Szovjetunió közötti megállapodás ötvenezer német kitelepítését tette lehetővé a szovjet megszállási zónába. A kitelepítések mögött gazdasági érdekek húzódtak meg: többek között a földek és házak újraelosztása, valamint a csehszlovák-magyar lakosságcsere következményeként érkező magyarok letelepítése. A tanulmány feltárja, hogy a kitelepítések során súlyos emberi jogi sérelmek történtek (zsúfolt vonatok, embertelen és megalázó körülmények), és ez ellentmond a hivatalos narratívának, amely a humánus eljárást sugallta.

Kaltenecker Krisztina *Építkezéstől településig, településtől közösségig* (Von der Baustelle zur Siedlung, von der Siedlung zur Gemeinde) címmel a kitelepített magyarországi németek Darmstadtban való újrakezdését mutatja be, kiemelve a közösségi integráció sikerét a német állami és egyházi támogatás révén. A Magyarországról kitelepített németek egy önálló településrészt hoztak létre Donaueschingen néven, amely a közösségük számára nem csupán lakóhely, de kulturális és társadalmi központ is volt, és mint ilyen, a hagyományok megőrzését és a beilleszkedés elősegítését szolgálta. A településrész mai neve

Heimstättensiedlung, és olyan utcanevek őrzik a kitelepítések emlékét, mint Ödenburgerstrasse (Soproni utca), Klausenburgerstrasse (Kolozsvári utca), vagy éppen Fünfkirchnerstrasse (Pécsi utca), többek között.

Eiler Ferenc tanulmányának címe *Magyarország nemzeti-ségi politikája a kommunista korszakban egy magyarországi német falu példáján (Harta, 1945–1990)* (Die Nationalitätenpolitik von Ungarn in der kommunistischen Ära am Beispiel eines ungarndeutschen Dorfes – Hartau, 1945–1990). Az írás Harta falu példáján keresztül elemzi a magyarországi nemzetiségpolitika hatását a német közösségekre a kommunizmus és szocializmus évtizedei alatt. Azt a feltételezést igyekszik igazolni, hogy a magyar kommunista nemzetiségi politika ugyan a felszínen kulturális jogokat biztosított, a kulturális autonómia intézményei, például a német iskolák és kulturális csoportok, valójában formálisak voltak, valódi önállóság nélkül. Ezért a kommunista rendszer végsősorban az asszimilációt támogatta, és jelentősen hozzájárult a német közösségek identitásának megváltozásához.

Bechtel Helmut Hermann *A bibliai hagyomány a német nyelvű irodalomban, különös tekintettel a kortárs délkelet-európai kisebbségi irodalomra* (Die biblische Überlieferung in der deutschsprachigen Literatur unter besonderer Berücksichtigung der zeitgenössischen Minderheitenliteraturen in Südosteuropa) című irodalomtudományi tanulmányában a Biblia hatását vizsgálja a délkelet-európai német kisebbségi irodalomban, különös tekintettel az intertextualitásra és az irodalmi kommunikációra. Hipotézise szerint a bibliai szövegek motívumai és nyelvi struktúrái meghatározó hatást gyakoroltak a német nyelvű irodalom fejlődésére, különösen a reformációt követő korszakokban, és főleg Luther bibliafordításai révén. A bibliai motívumok és intertextuális kapcsolatok ugyanakkor a külön-

böző korok irodalmában más-más formában jelentek meg, a reformáció korától a posztmodernig bezárólag.

Nagy Viktória Német nemzetiségi iskolák a német nyelvi kompetenciamérések tükrében (Deutsche Nationalitätenschulen im Spannungsfeld der Kompetenzmessungen in Deutsch) címmel a magyarországi német nemzetiségi iskolák 2021/2022-es tanévi idegen nyelvi kompetenciaméréseiről írt nyelvészeti tanulmányt, amely az empirikus eredmények és a pedagógiai kihívások összevetésére fókuszál. Alapfeltevése, hogy a nyelvi kompetenciamérések nem mindig tükrözik pontosan a tanulók nyelvi készségeit, mivel az értékelési kritériumok nem veszik kellőképpen figyelembe a nemzetiségi nyelv sajátosságait, és ezért szükség van a tanítási gyakorlatok és a tantervek felülvizsgálatára ebből a szempontból.

Szívós István Kvalitatív és kvantitatív kutatási megközelítések a magyarországi németek etnikai identitásának vizsgálatához (Qualitative und quantitative Forschungsansätze zur Untersuchung der ethnischen Identität der Ungarndeutschen) című írásában kvalitatív és kvantitatív módszerekkel elemzi a magyarországi németek etnikai identitását, a Neue Zeitung magyarországi német hetilap szövegtárházán alapján. A szerző részletezi, hogy az etnikai identitás hogyan jelenik meg az újságcikkekben, például közös események, kulturális szokások és kollektív emlékek formájában, és ennek kapcsán arra világít rá, hogy az identitás nem statikus, hanem folyamatosan változik a generációk közötti áthagyományozás és a „családi történelem” hatására.

Új megközelítések és időszerű tanulságok

Multidiszciplináris igényrel szerkesztett könyvet tarthat a kezében az olvasó, amelyben azonban túlsúlyban szerepelnek a történettudományi munkák, a tíz tanulmányból hét tartozik ide.

Mindkét szerkesztő történész, így ez természetesnek tűnhet, ugyanakkor a történettudományi írásokon belül a témák között is súlyeltolódást láthatunk a XX. századi kérdéseket vizsgáló témák javára (a hétből négy tanulmány XX. századi témát dolgoz fel). Ennek ellenére a kötet egyedülálló módon ötvözi a történelmi, kulturális és szociológiai szempontokat, és a magyarországi németek múltját és jelenét egyaránt tárgyalja. A fejezetei tematikus és kronológiai rendben követik egymást, a kora újkori történelmi témáktól a jelen kérdéseit fókuszba helyező nyelvészeti alapú vizsgálódásokig bezárólag.

A könyv gazdag módszertani apparátust vonultat fel. A kötetben alkalmazott módszertanok közé tartozik a sajtó- és levéltári kutatás (számos forrástípussal, pl. matrikulák, összeírások, céhlevelek, stb.), az oral history interjúk, valamint a kvalitatív és kvantitatív elemzések kombinációja, beleértve a digitális human tudományok eszköztárát is (pl. Szívós István sajtóelemzésében).

A Márkus Beáta és Eiler Ferenc által szerkesztett átfogó tanulmánykötet 216 oldalon keresztül, táblázatok, színes és fekete-fehér diagrammok, organogramok, fényképek, térképek segítségével illusztrálva/alátámasztva gazdagítja a magyarországi németek történetéről és identitásáról szóló ismereteinket. Egyik fő érdeme, hogy különböző tudományterületek eredményeit integrálja, miközben hangsúlyozza az egyéni és közösségi életutak történelmi összefüggéseit. Sikeresen ötvözi a mikrotörténelmet a szélesebb perspektívájú folyamatok bemutatásával, interdiszciplináris megközelítése és alapos forráskritikája pedig különösen értékesé teszi a történettudományi és társadalomtudományi kutatások számára.

Arra ösztönöz, hogy újragondoljuk a kisebbségi közösségek szerepét és jelentőségét a nemzeti és európai történelemben. A kötet tanulmányai a múlt eseményeit összekapcsolják a jelen-

legi identitáskereséssel és kulturális önreflexióval, ami különösen időszerű a mai társadalmi-politikai környezetben is. Az *Im Fokus: Deutsche in Ungarn* úgy állít méltó emléket *Otto Heineknek*, hogy közben új perspektívákat nyit a magyarországi német kisebbség történetének megértésében. Nemcsak a múlt eseményeit tárja fel, hanem hozzájárul ahhoz is, hogy a magyarországi német közösségek identitása és kulturális öröksége a jelenben megerősödve a jövőben is megmaradjon.

A kötet nemcsak a tudományos közösség, de a szélesebb közönség számára is releváns lehet, különösen a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó oktatóknak, kutatóknak és közéleti szereplőknek. Talán ha magyar nyelven is megjelenne, még szélesebb körben ismertté válhatnának a magyarországi németiség múltjának és jelenének ezen aspektusai, amelyek túlmutatnak e gazdag történelemmel és kultúrával rendelkező etnikai csoporton, és mindannyiunknak fontos tanulsággal szolgálhatnak.

Beáta Márkus – Ferenc Eiler (Hgs.): *Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek*. [Fókuszban: németek Magyarországon. Heinek Ottó emlékére.] Fünfkirchen/Pécs, 2023. 216 o.

Egész Tamás

Párizsi emberünk

„Egy szükséges, és a szakma által igen várt könyv” – írja a kötet utószavában *Gheorghe Dragomir* nyugalmazott dandártábornok. A kötet üzenete egyszerű – teszi hozzá –, a közelmúlt történelmi eseményeinek szereplői még köztünk vannak. Címe is sokatmondó: *Mihai Caraman, egy román kém a hidegháborúban*. Szerzője a hírszerzés történetének szenvedélyes kutatója, történész és újságíró. Talán arra a kérdésre, hogy ki a legismertebb román hírszerző vagy kém, valószínűleg legtöbben *A Kreml öröksége* vagy a *Vörös horizontok* című kötetek szerzőjét, a Varsói Szerződés legmagasabb beosztású disszidensét, Ion Mihai Pacepa nevét említenék, aki 1978-as „átállásával” vált híressé, s döntötte romokba a hírhedt Securitate addigi hírszerzőhálózatát. A „cég” berkeiben azonban nem az Egyesült Államokba emigrált altábornagyé az elsőbbség, hanem a leg sikeresebb kelet-európai ügynöké. Ő Mihai Caraman nyugalmazott államvédelmi vezérezredes, aki évtizedes franciaországi tartózkodásának idején több mint ötvenezer, a NATO főhadiszállásáról kicsempészett dokumentumot juttatott el a román, illetve a szovjet hírszerzéshez.

A kötet előszavát Ion Cristoiu, a román újságírás egykori fenegyereke jegyzi. Soraiban rámutat, hogy egy hírszerző értékét és hatékonyságát a megszerzett információk minősége és mennyisége jelzi, s nem az a tény, hogy milyen rendszert, demokráciát vagy önkényuralmat, esetleg egy totalitárius rendszert szolgált. Szerinte Mihai Caraman és az általa létre-

hozott kémhálózat egy évtizeden át szellemként kísértette az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét.

A gyakorlatilag életrajznak számító kötet a szerző és a főszereplő hat beszélgetésén, továbbá Petre Roman volt miniszterelnök, Gelu Voican-Voiculescu egykori miniszterelnökhelyettes, Adrian Năstase és Segiu Celec hajdani külügyminiszterekkel készített interjúkon, valamint román, francia, angol és török nyelvű levéltári dokumentumokon alapszik. Érdeemes megjegyezni, hogy a kilencven éves Caraman soha, senkinek nem volt hajlandó interjút adni, és a Florian Banunak tett vallomások egyben számadást is jelentenek.

Mihai Caraman 1928. november 11-én született Nagy-Románia egykori Covurlui megyéjében található Oancea községében (jelenleg a romániai Galac megyéhez tartozik a település). Apja bírósági segédjegyző, anyja háztartásbeli. Két nővére közül a nagyobbik a Galac városában működő ortodox leányiskola elvégzése után felsőfokú oklevelet szerez, majd ezt követően egyetemi tanársegéd, de miután egy orvoshoz férjhez megy, lemond karrieréről. Kisebbik nővére a jászvásári egyetem elvégzése után a kutatói pályát választja, néprajzkutató lesz. A jövődöbéli tiszt Cahulban járja ki az elemi iskolát, majd itt kezdi meg a gimnáziumot is 1939-ben. A Pruttól keletre eső város lakossága az 1930-as népszámlálás szerint 11 370 főt számlált, aminek harmada zsidó, harmada román, maradék harmada pedig bolgár, görög, orosz és örmény volt. Banu a kor szellemi áramlatainak bemutatására vállalkozva az iskolások hazafias nevelését emeli ki, a kibontakozó tudatú kislányra ható patrióta szellemet, amit fokozottan támogatott a Románia által az első világháborút követően megszerzett területeken megerősödő Vasgárda, „az égen levő szent Naphoz hasonló szép és büszke” országot vizionáló szélsőséges mozgalom. A kor szelleme szerint az állam alapját a család, az iskola, az egyház és a hadsereg

képezi. Az ezen légkörben felcseperedő fiú mindvégig hű marad önmagához.

A Molotov–Ribbentrop paktum következtében 1940 júniusában a Szovjetunió 24 órás ultimátumot intézett Romániához, amelyben Besszarábia és Észak-Bukovina átadását követelte. A Caraman család egész vagyonát egy szekérre felpakolva Brăila városába menekül, ahol a jövődöbéli tiszt a jó hírű Nicolae Bălcescu gimnáziumban folytatja tanulmányait. A Szovjetunió megtámadása után Románia visszaszerezte területeit, így a Caraman család a mai odesszai területen található Izmail városába költözik, ahonnan a frontvonal közeledtével újra menekülnie kell. Az 1944-1945-ös tanévet Mihai Caraman az erdélyi Erzsébetvárosban kezdi meg, de végül középiskolai tanulmányait a Duna-delta bejáratánál található Tulceaban fejezi be. 1947-ben beiratkozik a Kolozsvári Egyetem jogi karára, de anyagi gondok miatt kénytelen visszatérni családjához. Könyvtárban vállal állást, szakszervezeti vonalon tevékenykedik, majd felvételét kéri a kommunista pártba. Szüleivel való tanácskozása után, kilátástalan helyzete miatt (két lánytestvére ekkor az egyetemen tanult) úgy dönt, hogy felvételizik a belügyminisztérium irányítása alatt álló tisztiiskolába. A Bukarest melletti Măgurelen működő iskolát kiváló eredménnyel végezi el 1950-ben. A gyalogsági fegyvernemű parolis hadnagy Szatmárnémetibe kap kihelyezést, ahonnan még abban az évben behívják egy katonai elhárítási tanfolyamra. Ennek elvégzése után visszakerül a Belügyminisztérium állományába, és elhárítási feladatokat kap a jugoszláv határ közelében található lugosi kaszárnnyában. Egy bukaresti kiszállás alkalmával felfigyel a tehetséges fiatal tisztre Nicolae M. Stan, a katonai elhárítás egyik vezetője, akinek javaslatára hősünket a román fővárosba helyezik át. Pályája meredeken ívelne fölfelé, de egy apróság azonban rövid ideig lefékezi e lendületet. Grisa M. Naum (szü-

letett Naum Rotstein), a román katonai hírszerzés feje – volt illegális kommunista, a spanyol polgárháború hőse, szovjet ügynök – szemében besszarábiai születése miatt gyanússá válik, illetve az is kiderül róla, hogy édesanyja egyik testvére a román királyi hadsereg tisztje volt. Ezért 1953 és 1955 között Caraman – száműzöttként –, operatív tiszti minőségben a nagyvárad-i katonai iskolában, a határőrségnél szolgál. Közben 1954-ben kiváló munkájának elismeréseként kitüntetik a Román Katonai Érdemrend második fokozatával.

A román hírszerzést 1955-ben két nagy csapás éri: februárban betörnek a berni román követség épületébe, ahonnan több értékes, kémkedéssel kapcsolatos iratot ellopnak, majd a tavasz folyamán a dél-európai román hírszerzési hálózatba a nyugati titkosszolgálatok egyik kettős ügynöke révén szabotőrök férkőznek be, aminek következtében több hírszerzőt is a lebukás veszélye miatt visszavonnak, vagy altatni lettek kénytelenek. Ezért a 444/1955 (V. 11.) BM határozat alapján átszervezik a hírszerzés igazgatóságait, s ezen változások kedvezően hatnak a fiatal tiszt karrierjére: visszarendelik Bukarestbe, ahol osztályvezetővé léptetik elő a Belügyminisztérium V. Igazgatóságán, a katonai hírszerzésnél, ahol sokkal testhezállóbb feladatokkal bízzák meg. Az első veszélyes küldetésére 1958-ban kerül sor. Meg kellett győzzön egy gyulafehérvári egyházi személyt, akit a magyarországi 1956-os forradalom után vettek őrizetbe, kínoztak meg és ítélték el, hogy az illető vállaljon el egy a magyar irredentizmust tápláló „revansista” körök elleni feladatot, vagyis épüljön be a nyugati katolikus egyházi szervezetekbe, majd rendszeresen jelentsen azok tevékenységéről. A Márton Áronnal jó kapcsolatot ápoló, értelmes, tanult, kiváló vatikáni kapcsolatokkal bíró alanyt az új hatalom pártjára kellett állítsa, bizonyítva, hogy az illető által a kommunista börtönben elszendvedettek téves bírósági eljárás következményei. A tíz hónapon

át tartó meggyőzés és rábeszélés sikerrel jár. Az egykori pap elvállalja a feladatot. A frissen beszervezettet Magyarországra szállították, ahonnan a zöldhatáron kellett átjuttatni Auszriába. Caraman személyesen vezette az akciót. A szökést a magyar–osztrák határon Kőszeg közelében tervezték. Az akcióban Caramant egy romániai magyar szekuritátés tiszt (Zoltán Gyula), valamint egy magyar belüleges tiszt segítette. Amikor a frissen beszervezett ügynök megtudja, hogy a határmente aláaknázott, pánikban tör ki, hisztériázik, majd kijelenti, hogy egy tapodtat sem hajlandó megtenni. Caraman a hátára veszi, és egy patakba gázolva átviszi az aknamezőn. A pap-ügynök sikeresen eljut Bécsig, ahol felveszi a kapcsolatot Franz König bécsi érsekkel. Három hónap múlva Párizsban találkoznak Caramannal. Ekkor az egykori pap beszámol, hogy Vatikánban értékes információt szerzett. Tudomására jutott, hogy a gyulafehérvári Batthyaneum, vagyis az egyházi könyvtár pincéjében egy befőttesüvegben egy a szintén a pincében eldugott páncélszekrény kódja található, melyben húszezer dollárt rejtettek el. A román szervek a részletes leírás alapján meg is találják a pénzt. Újabb találkozásaik Genfben, majd Londonban zajlanak le. Ezek után az egykori pap eltűnik. Caraman utólag megtudja, hogy az illetőt Chicagóban baleset érte, elütötte egy gépkocsi.

Sztálin 1938-ban a hírszerzésről tartott beszédében kiemelte, hogy „[...] népszerűsíteniünk kell a hírszerzőket és a kémelhárítást olyan formán, hogy be kell vonni a munkába a fiatalokat, a tehetséges embereket, a tudósokat, a lányokat és asszonyokat is. Hithű emberekből álló hírszerzést kell létrehozni. Meg kell húznunk a határokat erkölcsi vonatkozásban is [...] Nekünk [...] csakis olyan hírszerzők kellenek, akik hithűek, becsületesek és hűségesek hozzánk¹ [...]. Mihai Caraman teljesen megfelelt ezeknek az elvárásoknak: a román

¹ Forrás: Rejtélyes XX. század – Behálózva. <https://www.youtube.com/watch?v=NrVdcT8A-1V8&t=62s> (letöltés: 2024. november 14.).

hírszerzés öntudatos, jóképű, értelmes, franciául kiválóan tárgyalgó, ízlésesen öltözködő, művelt, elbűvölő őrnagyát 1958. október 11-én kinevezik a párizsi román követség gazdasági osztályának tanácsosává.

A továbbiakban *Florian Banu* majdnem száz oldalon keresztül részletesen elemzi az Ötödik Köztársaság idején a francia–román kapcsolatok alakulását, majd szót ejt a de Gaulle elnök által folytatott külpolitikáról, bemutatja a francia nemzetbiztonsági szolgálat (*Reinsegnements généréaux*) és az elhárítás (*Direction générale de la Sécurité extérieure*) második világháború alatti és utáni történetét, a Franciaország területén tevékenykedő további hírszerző szolgálatokat, a NATO biztonsági szolgálatait és azok vezetőit, valamint szót ejt a hidegháború idején a román és a szovjet titkosszolgálatok közötti együttműködésről.

„Bölcsesség és ravaszság nélkül nem tudunk kémeket alkalmazni, emberség és igazságosság nélkül nem tudunk kémeket kiküldeni, finom érzék s éleslátás nélkül nem tudjuk megítélni a kémek igazmondását. Bizony, finom érzék, nagyon finom érzék kell hozzá, de a kémek alkalmazásáról sohasem szabad lemondani.”² A harmincéves őrnagy ezen tulajdonságai körvonalazódnak a tízéves franciaországi tartózkodása során. Mindehhez hidegvér, önuralom, kitartás és spontaneitás is társul. Első párizsi felettese, Szabo I. Eugen (született Salzberger) a román emigráció tagjainak felügyeletét bízta hősünkre. Többek közt Pamfil Şeicaru újságíró és Henri Coandă mérnök-feltalálót, az első sugármeghajtású gép megtervezőjét kellett szemmel tartania. A sármos, művelt diplomata fogadásokra, könyvbemutatókra, koncertekre, kiállításokra jár, havonta rendszeresen részt vesz a Francia Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a Franciaországi Vállalkozók és Munkáltatók Egyesülete szervezésében a nagy-

² Szun-ce: A háború művészete XIII. <https://mek.oszk.hu/01300/01345/01345.htm#ke-mek> (letöltés: 2024. november 14.).

követségek gazdasági és kereskedelmi tanácsosai számára rendezett eseményeken. Egy ilyen rendezvényen ismeri meg Georges Villiers-t, a Francia Munkaadók Nemzeti Tanácsa elnökét, a BusinessEurope elnevezésű európai nagyiparosi lobby igazgatótanácsának vezetőjét, akivel összebarátkozik. Mi több, romániai utat szervez a Francia Munkaadók Nemzeti Tanácsa küldöttsége negyven tagja számára. A francia szervezet képviselőit többek közt az akkori miniszterelnök, Ion Gheorghe Maurer és a párt főtitkára, Nicolae Ceaușescu is fogadja.

Villiers révén ismerkedik meg néhány közép- és dél-amerikai követség kereskedelmi attaséival, tanácsosaival, így a Lyoni Nemzetközi Vásár alkalmával az el salvadori Roberto Cordeiro d'Aubuisson miniszteri tanácsossal. Közös érdeklődésük lévén programokat szerveznek, színházba, koncertre, kiállításokra, vendéglőbe járnak. Kezdetben kételkedéssel és fenntartással barátkozik az el salvadorival, arra gondol, hogy „ezek a dél-amerikaiak mind a CIA-hez bekötöttek”. Öt hónap elteltével Roberto megemlíti, hogy két salvadori tiszt a párizsi École militaire de l'étranger hallgatója, vagyis kétéves posztgraduális képzésen vesznek részt Franciaországban. Caraman mellékesen megállapítja, hogy jó volna tudni, mit is tanulnak, milyen tantárgyaik vannak, hiszen ő már rég volt katona. A gyanútlan Roberto pár nap múlva elhozza neki a tantárgyak leírását és a tematikákat. Az el salvadori kiállta a próbát. Egy este a román őrnagy elárulja barátjának, hogy őt a NATO érdekli. Roberto megemlíti, hogy pár hete az argentin követség állófogadásán megismerkedett egy az Észak-atlanti Szerződés Szervezet alkalmazásában levő tisztviselővel. Caraman megkéri Robertot, hogy már másnap jelenjen meg az argentin nagykövetség konzuli titkáránál, és érje el, hogy a legközelebbi követségi rendezvényre hívja el az illetőt. Az eseményen részt vesz Caraman is, aki így ismerkedik meg Robert van de Wielhe-vel, a NATO

titkárságán működő titkos okmányok irodájának vezetőjével. Ez a mozzanat képezte a hosszú sikersztori kezdetét. Robertot nem tájékoztatja a további fejleményekről. Kettejük barátsága azonban megmarad. 1962-ben meghívja az el salvadorit feleségével együtt egy romániai látogatásra. Minden gyanú elkerülése érdekében Roberto Spanyolországba utazik, ahonnan Prágán keresztül repül Romániába, s ha már a keleti blokkban tartózkodik, megkéri hősünket, hogy ugorjanak át a Szovjetunióba. A román és a szovjet szolgálatok „hálából” teljesítik Roberto kívánságát, a szovjet fővárosban idegenvezetőt, gépkocsit bocsátanak rendelkezésére. Roberto Cordero d’Aubuisson 1964-ban elhagyja Párizst, országa nagykövetévé nevezik ki Peruba, majd Bolíviába és Braziliába. Utolsó alkalommal 1967-ben Uruguayban találkoznak, amikor Caraman beismeri, hogy van de Wielhe lett az első ügynöke, akit Robertsonak köszönhetően tudott beszervezni.

Hogy miért hajlandó valaki kémkedni? Miért vállalja a lebukás rizikóját? Az amerikaiakhoz 1979-ben átálló Sztaniszlav Levcsenkó, a szovjet Állambiztonsági Bizottság (KGB) századosa szerint a kémkedést négy okból vállalhatják fel, amit az angol MICE betűszóval jelölnek. Ezek a Money, Ideology, Compromise/Coercion, Ego/Excitement; vagyis pénz, ideológia, kompromisszum/kényszerítés, ego/izgalom. Robert van de Wielhe észak-franciaországi polgári családból származott, „kényelmes és instabil személyiség” – fogalmaz Caraman. Péterben azt állította, hogy „Caraman azt mondta nekem, hogy a NATO dokumentumait átadva a Varsói Szerződés egyik tagállama számára a békét szolgálom” – idéz Banu a Le Figaro 1970. november 20-ai számából. Robert van de Wielhe egy év alatt összesen 60 dokumentumot, ebből 16 szigorúan titkos (Cosmic Top Secret) minősítéssel ellátott hivatalos iratot juttatott el hősünknek – többek közt a tagországok katonai ki-

adásáról, katonai tervekről, logisztikai adatokról, a NATO ri-asztórendszeréről. Caraman első ügynöke 1961 nyarán majdnem lebukott, ami idegileg igencsak kikészítette, ezért más állást keresett magának, és minden kapcsolatot megszakított Caramannal. Búcsúzásképp van de Wielhe átadja hősünknek a NATO évente megjelenő telefonkönyvét. Az ebben található nevek közül Caraman kiválaszt néhányat, többek közt van de Wielhe utódját is, és másfél éven át figyeli, ellenőrzi, követi őket. Választása végül egy Francis Andréé Élie Roussilhe nevűre esik. Az új ügynökjelölt a NATO titkos dokumentációs osztályán a fordítóiroda vezetőjeként működik. Roussilhe Párizs környékén, Argenteuil-ben szegény munkáscsaládban született. Érettségi után angolul tanul, majd sikeresen felvételizik a NATO dokumentációs központjába írnoknak. Hamar emelkedik a ranglétrán, bizalmas pozícióba többek közt azért kerül, mert egy incidenst jelent, amiben egy csehszlovák diplomata és egy olasz újságíró játssza a főszerepet. Caraman nagyon leleményes módon ismerkedik meg vele. Fizetését kiegészítendő Roussilhe hetente vidékről libamáj-pástétomot szállít Párizsba, amit munkatársai és ismerősei vásárolnak meg. Caraman közös ismerősre hivatkozva felkeresi a gyanútlan Roussilhe-t, nagy gourmand-nak adja ki magát, rendel a pástétomból, majd idővel rendszeres kliense lesz a franciának. Pár hónapos ismeretség után megemlíti, hogy az élelmiszerek fagyasztásáról kell egy referátumot készítenie, amihez anyagot keres. Roussilhe gyanútlanul felajánl egy dokumentációt, amit nemrég fordítottak le. Caraman cserébe pénzzel hálálja meg a hasznos anyagot. Idővel aranyérmekkel és egy Minox A/III's fényképezőgéppel látja el értékes ügynökét. Ezzel egy ötéves együttműködés alakul ki köztük, ami még a NATO Párizsból Brüsszelbe való 1967-es átköltözése után is folytatódik. Roussilhe esetében a motivációs eszköz a pénz.

Caraman harmadik nagyágyúja nem francia, hanem török. Nahit Imre a neve, a Márvány-tenger partján született, majd a jogi egyetem elvégzése után Ankarában a pénzügyminisztériumban dolgozik. 1949 és 1958 között a NATO munkatársa, majd egy évig az Gazdasági Együtműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) alkalmazottja. 1959-ben rövid ideig visszatér a török pénzügyminisztériumba. Innen kapja Caraman egy informátorától a jelzést, hogy Imre anyagiak ellenében hajlandó együttműködni a román szervekkel. Utólag derül ki, hogy a román hírszerzéssel párhuzamosan egy ideig a jugoszláv hálózatnak is szolgáltatott dokumentumokat. Imre 1964-ben a római török követség tanácsosa, majd 1967-ben kinevezik a NATO Nemzetközi Titkársága pénzügyi ellenőrének. Innen értékes dokumentumokat szerez az Észak-atlanti Szerződés Szervezete katonai infrastruktúrájáról, a török, a görög és a portugál szárazföldi haderőről, a ciprusi légi támaszpontokról, a tagállamok katonai költségvetéséről, a repülőterek forgalmáról, a beruházások helyéről és mértékéről, továbbá a brit Blue Water nukleáris rakéta, a Sidewinder levegő-levegő rakéta, illetve a Bullpup levegő-föld rakéta műszaki paramétereiről. Költekező életmódja feltűnt a NATO biztonsági szolgálatának. Letartoztatásakor 1440 dokumentumot tartalmazó, húsz előhívatlan film-tekerceset találnak nála.

A három nagyágyú ügynök mellett hosszabb-rövidebb ideig még többen is szerepeltek a Caraman-hálózatban. Legérdekeesebb talán a még Robert van de Wielhe által Caramannak bemutatott negyvenéves NATO-alkalmazott, a tizenkét éves fiát egyedül nevelő – B Hölgy fedőnevű – arisztokrata Arlette Cotton de Bennetot, aki mellelleg gyermekregényíró is. B Hölgy pénzhiány miatt a flamand iskola egy képviselője által festett képet szándékozott eladni. Hősünk érdeklődő műértőként mutatkozik be, majd miután megvásárolja a festményt, több

alkalommal is találkozik jövődöbeli ügynökével, színházba, kabaréba, koncertre, operába, vendéglöbe hívja. Pár hónap elteltével úgy tűnik, hogy egy szentimentális történet alakul ki köztük: B Hölgy egy este váratlanul közli, hogy „minden kérésed teljesítem egy éven keresztül, minden dokumentumot megszerzek, de aztán vegyél el feleségül, s költözzünk Bukarestbe, hiszen könyveimet ott is megírhatom”. Egy Caraman-szerű profi hírszerzőt nehéz meglepni, de ez a javaslat „teljesen leblokkolt” – vallja be hősünk. Fagyos légkörben válnak el. Caraman két hét elteltével felhívja, de B Hölgy távolságtartó hangnemben közli, hogy jobb lenne, ha nem találkoznának többé. Arlette Cotton de Bennetot ezek után feljelenti hősünket a NATO biztonsági szolgálatánál. Az ügyet átveszi a francia belső elhárítás, de egyéves nyomozás és hősünk szigorú megfigyelése ellenére, bizonyítékok hiányában ejtik az ügyet.

Természetesen, a román hírszerzés párizsi sztárügynöke másokat is beszervezett, akik hosszabb-rövidebb ideig szolgáltattak adatokat: a mindig pénzhiányban szenvedő Pierre Puaux a francia külügyminisztériumból, a baloldali érzelmű arisztokrata, Antoinette Durieu a felső katonai körökből, a titokzatos Charles de Jurque de la Salle ezredes a francia légierőről, Sylvette Borel a francia gazdasági adatokról és Franciaország Közel-Keleten végzett kőolajlelőhelyekkel kapcsolatos kutatásairól, Gérard Gautherin a franciaországi rendőrség szervezeti felépítéséről és működéséről.

A Caraman-hálózat elleni hajtóvadászat azonban nem Franciaországban kezdődik, hanem a virginiai Langley-ben. Itt található az Egyesült Államok Központi Hírszerző Ügynöksége (CIA) központja, ahol az átállt egykori KGB-s dezinformációs őrnagyot, Anatolij Golicint hallgatják ki. Golicin a francia elhárítás keretén belül működő Topáz fedőnevű ügynökcsopotról ad át információkat, s megemlíti, hogy a NATO belső

köreiben működik a Varsói Szerződés egyik ügynöke. Pontos adatokkal nem rendelkezik, de tényekkel bizonyítja, hogy tudomása van az információ-szivárgásról, saját szemével látta a megszerzett dokumentumok másolatait. A francia elhárítás nagyüzemre kapcsolt, s mintegy nyolcszáz gyanús elem ellenőrzése után 1963 nyarán őrizetbe vette a Georges Pâques nevű ügynököt, amint az tartótisztjével, Vaszilij Vlaszovval találkozott. Pâques 1943 óta dolgozott a szovjeteknek. Kezdetben a francia kereskedelmi flottával foglalkozó titkárság kormánytisztviselőjeként, később a francia hadsereg vezérkara hírszerző szolgálatának tagjaként, majd a NATO francia nyelvű sajtószolgálatának igazgatójaként fontos adatokat továbbított a szovjet Állambiztonsági Bizottság számára. Pâques lebukása elterelte a gyanút a román hírszerzés párizsi tevékenységéről, így a történetek ellenére a Caraman-hálózat 1967-ig sikeresen működik, mindaddig, amíg Jevgenij Runge alezredes, a német származású szovjet hírszerző át nem áll. Runge az ötvenes évek végén Willi Kurt Gast néven kelet-német feleségével Kölnben telepszik le, ahol egy mosodát működtet. Árulása következtében lelepleződik a KGB egész németországi, részben pedig a belgiumi, olaszországi és franciaországi hírszerző hálózata, így az ügynökök többsége rács mögé kerül. Abban az időben még úgy gondolták, hogy ezzel az eseménnyel kapcsolatos Nahit Imre bukása is. A Caraman-hálózatra a csapást azonban hősünk egykori helyettese, Ion Iacob (Iacobescu) százados 1969 augusztusában történő disszidálása jelentette. Iacobescut az UNESCO titkárnőjeként tevékenykedő, a brit MI6-nak dolgozó szeretője szervezte be. Habár többen is érzékelik Iacobescu furcsa viselkedését (felesége panaszkodik, hogy férje éjjelente kiabál álmában és csuromvizesen ébred; a bukaresti központ jelenté Londonból, hogy az Intelligence Service beszervezett egy az UNESCO alkalmazottjaként dolgozó román állampolgárt;

Caraman észreveszi, hogy helyettese gyakran ideges, izgatott, viselkedése eltér a megszokottól, mégsem ellenőrzik. Utólag kiderül, hogy Nahil Imrét is ő buktatta le. Egyik napról a másikra az egész Caraman-hálózat kártyavárként dől össze. Iacobescu árulása után a román nagykövetségen még koktélpártit szerveznek Mihai Caraman áthelyezése alkalmából, de valójában ez menekülés. Míg Imre a Mili Istihbarat Teşkilatı, vagyis a török elhárítás kezébe kerül, addig van de Wielhe-t a franciák és Roussilhe-t pedig a belgák kapcsolják le, kihallgatásuk után a francia bíróság nyolc, illetve húsz évre ítéli őket. Nahil Imrére a török ügyész halálbüntetést kér, végül harminc évvel megússza. 1985-ban szabadul, és haláláig, 1994-ig Isztambulban él. A hálózat többi tagjára kisebb büntetések várnak.

Caraman Romániába való visszatérése egyben a legenda végét is jelenti. Irigység, kishitűség és a KGB-hez való beépítettség gyanúja kíséri. Két éven keresztül szigorú megfigyelés alatt áll. Visszatérése után a Hírszerzés Gazdasági Osztályának beosztottja, majd az Ilfov megyei Securitate parancsnokhelyettese, aztán a Külügyi Hírszerzés harmadik osztályának parancsnoka. 1974-ben vezérőrnaggyá léptetik elő, és kinevezik a kémelhárítás parancsnokává.

Ion Mihai Pacepa, a Securitate altábornagya 1978-as disszidálása után teljesen átszervezik a romániai biztonsági szolgálatot. Caraman személyére újra a gyanú árnyéka vetődik, ugyanis megjósolta Pacepa árulását. A bizalmatlanság oka, hogy újra felvetődik a szovjetekkel való együttműködése. Ekkortól már állandó megfigyelés célpontjává válik. 1978-ban a Grădiştea-n működő tisztiiskola parancsnokhelyettesévé nevezik ki. Végül 1979-ben tartalékba való áthelyezését kéri, így 51 éves korában nyugdíjaztatja magát. A Csukás-hegy lábánál, a Cheia nevű, kis eldugott faluban telepszik le. Alkalomadtán egy-egy operai előadást megnézni, koncertre, színházba, kiállításra, aukcióra

fellátogat Bukarestbe. A rendszerváltásig szigorúan követik minden lépését, telefonját lehallgatják.

1990-ben új fejezet nyílik életében. Ion Iliescu, a Nemzeti Megmentési Front tanácsának elnöke Gelu Voican-Voiculescu, a hatalomátvétel sötét eminenciása javaslatára felkéri az átalakulás előtt álló Külügyi Hírszerzés (Serviciul de Informații Externe /SIE) vezetésére. Feladata annak eldöntése, hogy „mit kell megszüntetni, mit kell megtartani, ki követett el visszaélést, törvénytelenéget, ki végezte becsületesen a munkáját, ki volt hűséges a hazájához”. Rövid gondolkodás után elvállalja. Caraman kinevezése a külügyi hírszerző és biztonsági szolgálatok élére jó választásnak bizonyult, hiszen személyében a Varsói Szerződés és a NATO is egy prominens szakembert tisztelhetett. Pacepa véleménye azonban más volt. Szerinte a NATO arculcsapását jelentette Caraman megbízása. Tény, hogy viszonylag válságos időben vezeti a hírszerzést. Románia határainál radikális változások játszódnak le: a Szovjetunió és Jugoszlávia szétesése, a Varsói Szerződés és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa megszűnése, Moldova Köztársaság megalakulása, a délszláv háború kitörése. Kétéves tevékenysége következtében okosan és taktikusan átszervezi az „igazgatóságot”, távol tartja azt a belpolitikai csetepatéktől, felveszi a hasonló nyugati szervezetekkel a kapcsolatot, a moszkvai puccskísérlet alatt pedig a román hírszerzés fontos információkat szolgáltat a nyugati ügynökségek számára. Mindezek ellenére 1992 áprilisában menesztik a SIE éléről. Pacepa szerint ennek oka Manfred Wörner akkori NATO-főtitkár követelése, aki csak akkor hajlandó Romániába látogatni, ha már nem az az ember a Külügyi Hírszerzés igazgatója, aki a hatvanas években folyamatosan alázza az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét. Hősünk ily módon a *raison d'état* áldozatává lett. Ezek után nem vállal több feladatot, újra visszatér

a csendes és nyugodt falusi környezetbe kedves olvasmányai, műtárgyai és gyümölcsfái közé. Azt, hogy párizsi tevékenysége a békét szolgálta-e, nem tudjuk, de hogy precíz és hatékony mestermunkát végzett, azt állíthatjuk.

Post scriptum: Mihai Caraman tartalékos vezérezredes 2024. július 24-én kilencvenöt éves korában elhunyt. „Temetésén a román hírszerzés és a szabadkőművesség kiemelkedő tagjai vettek részt” – olvasható az Evenimentul Zilei honlapján.³

Florian Banu: *Mihai Caraman un spion român în războiul rece* [Mihai Caraman, egy román kém a hidegháború idején.] Corint Books, București, 2019. 600 o. ISBN: 978-606-793-612-4

Géczi Róbert

³ <https://evz.ro/nume-grele-la-inmormantarea-lui-mihai-caraman-culisele-absentei-lui-geoana.html> (letöltés: 2024. december 19.).

De mi történik a szomszédban?

Osztrák nézőpontú forrásgyűjtemény a magyar szocialista rendszer 1949 és 1957 közti kiépüléséről

2023-ban a neves innsbrucki Studien Verlag kiadó gondozásában jelent meg a *Von der Volksrepublik zum Volksaufstand in Ungarn 1949–1957: Quellenedition zur Krisengeschichte einer kommunistischen Diktatur aus Sicht der Ballhausplatz-Diplomatie* (magyarul: A Népköztársaságtól a népfelkelésig Magyarországon, 1949–1957: Forráskiadás a kommunista diktatúra válságtörténetéről a Ballhausplatz-diplomácia szemszögéből) című forráskiadás. A könyv az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv) kiadványsorozatának *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (magyarul: Osztrák Állami Levéltár Közleményei) 62. köteteként látott napvilágot.

A forráskiadás egy bő fél évtizedes osztrák–magyar tudományos együttműködés eredménye, amelynek magját a kötet szerkesztőinek *Michael Gehler* osztrák és *Murber Ibolya* magyar történészek közös kutatása biztosította. Mindkét történész szakavatott ismerője Közép-Európa XX. századi történelmének. Továbbá elmélyült ismeretekkel rendelkeznek nemcsak az osztrák–magyar kapcsolatok 1945 utáni történetéről, hanem a levéltári forrásokra épülő forráskiadásról is. Munkájuk sikerét az innovatív, új perspektívákat körvonalazó, levéltárosi alaposággal gondozott forrásközlés kézzel foghatóan tükrözi.

Michael Gehler a Hildesheimi Egyetem professzoraként Ausztria, Németország és Európa 1945 utáni történetét kutat-

ja, amelyben kiemelt figyelmet szentel a nemzetközi kapcsolatoknak és az európai integrációnak. Legújabb kötete 2024-ben jelent meg, a Hildesheimi Egyetem kiadásában, *Deutschland vom Kriegsausgang 1945 bis zum Ende der Ära Merkel 2021: Festschrift anlässlich der 75-Jahrfeier der kwg Hildesheim* címen (magyarul: Németország a háború 1945-ös befejezésétől a Merkel-korszak 2021-es végéig: emlékkiadvány a kwg Hildesheim 75. évfordulója alkalmából). Gehler elsősorban az 1956-os magyar forradalom kapcsán foglalkozott intenzíven az osztrák–magyar államközi kapcsolatokkal.

A kiadvány másik szerkesztője Murber Ibolya az ELTE egyetemi docense. Történelmi pályafutása kezdetén a Magyar Országos Levéltárban dolgozott levéltárosként, ahol alapos ismereteket szerzett a második világháború utáni bécsi magyar külképviselet tevékenységéről. Kutatásai során elsősorban az 1956-os magyar emigrációval és a XX. századi osztrák–magyar kapcsolatokkal foglalkozik. 2024-ben Murber Ibolya és Nagy Adrienn szerkesztésében látott napvilágot a *Kerülőúton. Az osztrák–magyar határ XX. századi története* című tanulmánykötet, amely szintén egy osztrák–magyar tudományos együttműködés eredménye volt. A pécsi Kronosz Kiadónál megjelent vaskos kötetben osztrák és magyar történészek mutatták be legújabb kutatásaikat, amelynek fókuszában a két ország közös államhatára és annak a társadalomra gyakorolt hatása állt.

Az ismertetésre kerülő forráskiadás címlapján egy az 1956-os forradalom napjaiban készült korabeli fénykép látható, amelyet a neves *Erich Lessing* osztrák fényképész készített. 1956. október–november fordulóján az osztrák fotós személyesen is jelen volt Budapesten és jelentős képanyagot készített az eseményekről. A forradalmat megelőzően is járt már az országban, elsősorban az 1950-es évek első felének vidéki Magyarorszá-

gáról készített fotókat. A borítón látható impulzív és szuggesztív kép előterében magyar zászlót vállukon cipelő férfiak és egy nő látható. A budapesti Rákóczi úton menetelő személyek mind a fényképezőgép objektívjébe pillantanak, a háttérben a Keleti Pályaudvar épületének kontúrja rajzolódik ki.

A 930 oldalas kötet a keménykötéses borításnak és a jó minőségű papírnak köszönhetően az intenzív használat esetén is minden bizonnyal kiállja az idő próbáját. A terjedelmes könyvben mégis könnyen eligazodik az olvasó a részletes tartalomjegyzéknek és az átgondolt szerkezetnek köszönhetően. A klasszikus forráskiadás szabályainak megfelelően a tartalomjegyzék sorszámokkal és teljes címmel jelöli az egyes dokumentumokat, így azokat könnyedén fellapozhatjuk. A tájékozódást segíti még a könyv végén közölt rövidítések jegyzéke, a hely-és országmutató, a tárgymutató és a névmutató is.

A fő szövegtest szerkezetileg két részre osztható. Első része egy 142 oldalas bevezető, második része a forrásgyűjtemény, amely 335 dokumentumból áll. A kismonográfia hosszúságú és alaposágú bevezetőben a szerzők átfogó és részletes elemzést adnak a második világháború utáni osztrák–magyar államközi kapcsolatok alakulásáról, biztosítva ezzel a kiadvány összetartó vázát. A dokumentumok tartalmi összefoglalásaként is szolgáló bevezető öt fő fejezetből és számos további alfejezetből áll. Az első főfejezet (I.) a szerkesztői megjegyzéseket tartalmazza. Továbbá bemutatja az Osztrák Állami Levéltárban található osztrák külképviseletek korabeli dokumentumainak főbb jellemzőit. Külön dicséretes a kötetben, hogy nemcsak a budapesti osztrák követség anyagaira támaszkodik, hanem a belgrádi, londoni, new yorki, párizsi, washingtoni, berni, római, stockholmi osztrák külképviseletek iratait is tartalmazza. A II. főfejezet négy alfejezete a korabeli politikai és diplomáciai aktorok rövid életrajzát közli. A III. főfejezet a témához

kapcsolódó korábbi kutatásokról és a téma historiográfiájáról ad áttekintést, amelyet a kötet végén egy közel 40 oldalas részletes, jól tagolt bibliográfia egészít ki. A IV. főfejezet 25 alfejezete kronologikusan tekinti át a tárgyalt időszak magyar belpolitika eseményeit, illetve az osztrák–magyar államközi viszony intenzív hullámzását, mindezt tág nemzetközi kontextusba illesztve. Ennek a fejezetnek az ismerete megkerülhetetlen minden az 1940–1950-es évek osztrák–magyar viszonyával foglalkozó történész számára. A bevezetés V. főfejezetét a szerkesztők a köszönetnyilvánításnak szánják.

A második részben található a dokumentumok. A források sorszámozva és kronologikus sorrendben követik egymást. Az az utolsó pár 1958-ból származó irat, mintegy kitekintésként (*Ausblicksdokumente*) különálló egységet alkot, amelynek fókuszában Nagy Imre kivégzése áll.

A kötet hosszú, többsoros címe pontos, egyértelműen utal a tartalomra és az időbeli keretekre. A dokumentumok nagyobb része 1949 és 1958 között keletkeztek a budapesti osztrák követségen és a Ballhausplatz-on, azaz az Osztrák Külügyminisztériumban. A forráskiadás az osztrák külügy szemszögéből ismerteti meg olvasójával Magyarország történetét 1949–1957/58 között. A kötet főcíme a Népköztársaságtól (1949) a népfelkelésig (1956) tartó időszekekre utal. A szovjet típusú rendszer magyarországi megszilárdulását jelezte a többpártrendszer felszámolása, az államosítás és a kultúra centralizálása, illetve 1949-ben alkotmány bevezetése is. A korabeli osztrák diplomáciai iratok sajátos információkkal szolgálnak Magyarország korabeli nemzetközi helyzetéről és belpolitikájáról is. Továbbá képet kaphatunk nem csak a korabeli magyar sporttörténetről, hanem az egyházak, az oktatás, a kultúra helyzetéről, illetve a siralmas állapotú gazdaságról is. Így például a budapesti Népstadion 1953-as ünnepélyes átadásáról szóló 30. vagy

az osztrák–magyar labdarúgás politikai aspektusait tárgyaló 35. számú dokumentumok a kötet koncepcióját követve a magyarországi köz- és politikai hangulatot nemzetközi beágyazottságukban tárják fel. A vizsgált évtized meghatározó eseményei jelentős következménnyel voltak nem csak a magyar belpolitikára, hanem a két ország viszonyára is. Ezekre reflektálnak a közölt dokumentumok gyakran újszerű megközelítésben.

Az 1956-ot megelőző dokumentumok segítségével a magyar államszocializmus első évtizedét ismerhetjük meg a korabeli osztrák külügy szemszögéből. A források közül az első dokumentum Mindszenty bíboros letartóztatásáról tájékoztat, míg a Kitekintést megelőző utolsó, 1957-es iratok a szovjet–magyar, illetve az osztrák–magyar kapcsolatok alakulásáról szólnak. Az 1940-es évek végéről származó akták témáikat tekintve sokszínűek, egyebek mellett a magyar katolikus egyház helyzetéről, Magyarország névváltoztatásáról (Népköztársaság) és az új alkotmányáról (1949), Habsburg Ottó lisszaboni látogatásáról, a magyar határvidéken elhelyezett aknákról (vasfüggöny), vagy a Rajk László elleni perről tudósítanak. Az 1950-es évek elejéről válogatott iratok pedig többek között a szovjet–magyar kapcsolatokat, a népi demokráciák sportdiplomáciáját, az amerikai–magyar, a román–magyar kapcsolatok alakulását, Nagy Imre miniszterelnökségét, Rákosi Mátyás helyezkedését, kémkedési pereket vagy éppen a magyarországi zsidóság helyzetét tárgyalják. Számos dokumentum közlése által kiemelt figyelmet kap az 1954–1955 fordulójától fokozatosan javuló osztrák–magyar viszony alakulása is (pl.: 79., 89., 101., 102. dokumentumok).

A kötet megkérdőjelezhetetlen érdeme a sokszínűség, a számos perspektíva felvillantása. Számos dokumentum foglalkozik Magyarországnak nemzetközi helyzetével (pl.: 3., 7., 18., 19.,

24. dokumentumok), belpolitikai eseménytörténettel (pl.: 54., 57., 64., 71., 72., 134. dokumentumok). Több forrás foglalkozik az egyházakkal (pl.: 1., 14., 15., 63. dokumentumok), a kultúrával (pl.: 20. dokumentum), a sporttal (pl.: 27., 34. dokumentumok) és a gazdaság (pl.: 32. dokumentum) kérdésével. Ezek segítségével bepillantást nyerhetünk abba is, hogy a korabeli magyar társadalom miként viszonyult a tekintélyelvű-diktatorikus vezetéshez. A belpolitikai viszonyokat feltáró források (pl.: 13., 29. dokumentumok) plasztikusan érzékeltetik a magyar társadalom hatalommal szembeni ellenállásának hiányát. Ezen dokumentumok tükrében érthetőbbé válik, miért volt váratlan – még a közvetlen nyugati szomszédországnak, vagy magának a Szovjetuniónak is – az 1956-ban Magyarországon kirobbanó események erőszakossága, intenzitása.

Az 1956-os forradalomhoz és szabadságharchoz kapcsolódó dokumentumok jól példázzák, hogy különböző eseményeknek eltérő narratívája és hatása lehet. A magyar eseményekről 1956. október végén finn, lengyel, olasz, amerikai, svájci és szovjet helyzetértékelések is születtek eltérő súlypontokkal és tartalommal. Ahogy a menekültek kérdése, vagy éppen a „magyar kérdés” ENSZ elé terjesztése kapcsán is eltérő diskurzusok érhetők tetten a különböző osztrák külképviseletek jelentéseiben. A közölt dokumentumok csaknem fele (162 darab) az 1956. őszi magyar eseményekkel foglalkozik, ami helyesen tükrözi, hogy a magyar forradalom Ausztria számára is számos szempontból sorsdöntő jelentőségű volt. Ausztria négyhatalmi megszállása csupán egy évvel korábban ért véget. Az 1955. október 26-án deklarált örökös osztrák semlegesség főpróbája volt a vasfüggöny túloldalán a szovjet katonai fölényrel szemben élet-halál harcot vívó magyar szabadságharc. Másrészt a semleges Ausztria számára rendkívüli kihívás volt a közel 180.000 magyar menekült befogadása is. Örvendetes módon

a kötet szerkesztőinek figyelmét nem kerülték el azok az iratok sem, amelyek a forradalom nyomán kibontakozó és egész világra kiterjedő vöröskeresztes segélyakcióval kapcsolatban keletkeztek (pl.: 209., 219., 275., 282.). Ez a nagyvolumenű segélyakció nemzetközi tekintetben is egyedülálló és rendkívüli megmozdulásnak tekinthető, amelynek Ausztria több szempontból is meghatározó aktora volt.

A dokumentumok utolsó egységében, a *Kitekintőben* olvasható jelentések 1958-ban íródtak és az *Egy tragédia vége* cím alatt olvashatók. Ebben helyet kapott egy moszkvai, egy varsói, egy berni, egy helsinki akta is, amelyek a forradalom utáni halálos ítéletekről, Nagy Imre kivégzéséről, a kivégzések által kiváltott nemzetközi reakciókról szólnak. Tetszetős a kötet kitekintéssel való befejezése. Érzékelteti, hogy bármilyen korszakhatár önkényes és utólagos kijelölése ellenére a történeti események folyamatokká állnak össze, amelyek valójában túlmutatnak egy-egy évszámon.

Egy forráskiadvány esetében talán nehezebb a vállalt célok teljesítésének megítélése vagy az eredmény summázása, mint egy monográfia esetében. E kötet tekintetében azonban kijelenthető: az osztrák–magyar kontextusban egyedülálló és hiánypótló, átfogó munka született, ami segítségére lehet a korszakkal foglalkozó kutatóknak, de az érdeklődő laikus olvasók is izgalmas információkkal gazdagodhatnak általa.

Michael Gehler/Ibolya Murber: *Von der Volksrepublik zum Volksaufstand in Ungarn 1949–1957: Quellenedition zur Krisengeschichte einer kommunistischen Diktatur aus Sicht der Ballhausplatz-Diplomatie.* (A Népköztársaságtól a népfelkelésig Magyarországon, 1949–1957: Forráskiadás a kommunista diktatúra válságtörténetéről a Ballhausplatz-diplomácia szemszögéből). Studien Verlag, Wien, 2023. 930 o.

Moór Vivien

Reagan volt, hogy is volt

Gennaro Sangiuliano olasz egyetemi oktató és televíziós újságíró *Reagan. Az elnök, aki megváltoztatta az amerikai politikát (Reagan. Il presidente che cambiò la politica americana)* című életrajzi monográfiája, főhőse önéletrajzának címét idézve, „egy amerikai élet” története, pontosabban egy, az „amerikai álmot” megvalósító „amerikai karrier” históriája, ami már magában is érdekes olvasmányá tenné, ám több is annál: az Egyesült Államok – és a világ – egyik legnagyobb sorsfordulójának krónikája. Életrajz és korrajz, politikustörténet és politikatörténet szétválaszthatatlanul.

Ronald Reagan önbizalmát, öntudatát, küldetéstudatát, de népszerűségét is életútja alapozta meg: sikertörténete egyszerre volt egyéni és nemzet(köz)i. Szegény családból és western-film-színészből kormányzóvá és elnökké emelkedni: Lincoln után és Obama előtt kevesen futottak be ilyen szédületes és fényes pályát, de Reagan nem a nietzschei „hatalom akarása”, és nem is a Machiavelli emlegette „hatalom megszerzése és megtartása” tette történelmi személyiséggé, hanem az, amit a hatalmával cselekedett. Történelemformáló, sőt történelemfordító egyéniség lett.

Sangiuliano kiemelt figyelmet szentel annak a csakugyan izgalmas és nehéz kérdésnek, hogyan tudott a magas iskolázottsággal, végzettséggel, műveltséggel nem rendelkező, inkább autodidakta Reagan, a politikuselit által lenézett-alábecsült színész olyan „forradalmat” véghezvinni – hazájá-

ban és globálisan –, amelynek tudatossága, következetesége révén „izmust”, doktrínát neveztek el („reaganizmus”, „reaganomics”, 203., 236. o.) és politikaelméleti lexikonokban, állambölcseleti enciklopédiákban szócikkeket írtak róla. Bő teret szentel a szellemi műhelynek s a filozófusok elméleteinek, ahonnan világnézete, ideológiája, programja táplálkozott-építkezett. (*Karl Raimund Popper, Friedrich von Hayek, Milton Friedman, Ludwig von Mises, Maurice Allais, George Stigler, Walter Eucken, Luigi Einaudi, Barry Goldwater, Mont Pèlerin Society, Commentary, National Review, The Public Interest* stb., 6., 99–119. o.), legfőképpen Friedman hatását nyomatékosítva (203–205. o.). Hangsúlyozza, hogy a reagani „konzervatív forradalom”, az „Új Jobboldal”, az „amerikai újjászületés” nem antiliberalizmust, „illiberalizmust” jelentett, hanem „konzervatív liberalizmust” (119., 197., 212., 235. o.): individualizmusa, hite az egyéni szabadságban, kezdeményezésben, vállalkozásban, a magántulajdonban, bizalmatlansága a gazdaságba történő állami-kormányzati beavatkozásban, „konzervatív maximái” mind-mind a klasszikus liberalizmusban gyökereznek. (108–109., 197., 205. o.).

A teoretikus alapvetések megérdemelten és helyesen alapos vizsgálata kárpótolja némiképpen az olvasót azért az aránytalan szűkszavúságért, amellyel Sangiuliano összefoglalja azt, amit – erősen vitatható szóhasználattal – „a harmadik világháború megnyerésének” nevez (215–234. o.), helyesebben (másutt) – Margaret Thatchert idézve – „a hidegháború megnyerésének” (225., 228. o.), mivel nem lehetett megnyerni azt, ami (szerencsére) nem tört ki. A „gonosz birodalmának” nevezett Szovjetunió békés, vértelen legyőzésében „természetes szövetségeseiként” II. János Pál pápát és Margaret Thatcher brit miniszterelnököt emeli ki (224–225. 229–234. o.).

Margaret Thatcher Reagan temetésén elmondott gyászbeszédének „szárnyas szavaival” zárul a könyv: „Nagy elnököt, nagy amerikai és nagy embert veszítettünk el... A világ – Prágában, Budapesten, Varsóban, Szófiában, Bukarestben, Kijevben és még Moszkvában is – siratja a Nagy Felszabadítót.” (244. o.) Váratlan „csattanóként”, íme, ismét egy lincolni párhuzam!

Genaro Sanguiliano: *Reagan. Il presidente che cambiò la politica americana* [Reagan. Az elnök, aki megváltoztatta az amerikai politikát], Mondadori, Milano, 2021, 252 o.

Madarász Imre